

บทที่ ๖

ไทยเผชิญหน้ากับฝรั่งเศสใน "เขตพื้นเมืองอีสาน"

ดังได้กล่าวแล้วว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัฐบาลมีนโยบายที่จะสร้างอิทธิพลในบริเวณ "เขตพื้นเมืองอีสาน" เพื่อเป็นดินแดนกันกระหนาบระหว่างเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์กับไทย ภายหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ก็ถูกลดอำนาจลงจนเวียงจันทน์มีฐานะเป็นเพียงหัวเมืองขึ้นนอกของไทย เป็นผลให้ไทยต้องเผชิญหน้ากับญวนโดยตรง ดังจะเห็นได้จากการเผชิญหน้ากับญวนในเขมรสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งกินเวลานานถึง ๑๔ ปี จึงตกลงกันได้ นับจากนั้นเป็นต้นมา ญวนเริ่มถูกคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตก (ฝรั่งเศส) ทำให้ไทยในรัชกาลที่ ๔ เริ่มตระหนักถึงภัยคุกคามจากตะวันตกจึงเริ่มปรับปรุงเปลี่ยนแปลง เพื่อพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมกับนานาประเทศ และเป็นการเตรียมรับการขยายตัวทางวัฒนธรรม และการเมืองจากตะวันตกอย่างเต็มที่ เป็นผลให้ชนบประเพณีในราชสำนักเปลี่ยนไปหลายอย่าง ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้ฝรั่งยื่นมือเข้ามาจัดการปกครองเสียเอง/ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ ๔ มีไปถึงพระยาสุรียวงษ์ไวยรัตนราชทูตไทยที่กรุงปารีส เมื่อ ๔ มีนาคม ๒๔๑๐ ว่า

... ตามสภาพที่เป็นทุกวันนี้ ประเทศเราได้ล้อมรอบไปด้วยประเทศที่มีกำลังอำนาจ ๒ หรือ ๓ ด้านแล้ว ประเทศเล็ก ๆ อย่างเราจะเป็นประการใด ถ้าหากจะสมมติเอาว่า เราได้หลายล้านซึ่ง จนเอาไปขาย ได้เงินมาซื้อเรือรบสักร้อยลำ แม้กระนั้นเรายังไม่สามารถไปสู้รบปรบมือกับพวกนี้ได้ เห็นจะมีอาวุธที่สำคัญสำหรับเราอย่างเดียวคือปากของเรา และใจของเราได้เพียงพร้อมไปด้วย เหตุผล และเขาวัวไหวพริกก็พอจะเป็นทางป้องกันตัวเองได้ ..."

ใ แอ็บบ็อด โลว์ มอฟแพ็ท

แผ่นดินพระจอมเกล้า

แปลโดย นิจ ทองโสภิต

(สมาคมสังคมศาสตร์ ๒๕๖๔) หน้า ๓๓

จากข้อความที่อ้างมานี้ ทำให้เราเห็นได้ว่า รัชกาลที่ ๔ ทรงตระหนักถึงภัยอันตรายจากภายนอก และเห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับปรุงประเทศให้เจริญทัดเทียมกับนานาประเทศเพื่อความอยู่รอดของไทย โดยทรงเน้นหนักความสำคัญในการพึ่งตนเองและใช้กำลังสติปัญญาในการเจรจาทางราชไมตรีเพื่อความอยู่รอดของประเทศไทย แม้ไม่มีหลักฐานปรากฏในสมัยนี้ได้ใช้มาตรการอย่างใด เพื่อเตรียมป้องกันดินแดนบริเวณ "เขตพื้นเมืองอีสานและหัวเมืองลาวอื่น ๆ จนกระทั่งญวนตกเป็นของฝรั่งเศสในปี ๒๔๐๔ การที่ฝรั่งเศสได้ยกยัดไว้ใ้ในครอบครอง ทำให้ฝรั่งเศสอ้างสิทธิการเข้าครอบครองเขมรส่วนนอกของไทย ทั้งนี้เพราะฝรั่งเศสหวังจะใช้เขมรเป็นสื่อนำไปสู่ขั้นตอนได้ชั้นเป็นบริเวณที่ฝรั่งเศสคิดว่าเป็นแหล่งโลกทรยศที่สำคัญ ไทยยอมยกเขมรส่วนนอกแก่ฝรั่งเศสเมื่อ ๑๕ ก.ค. ๒๔๑๐ การที่ฝรั่งเศสมีอำนาจเหนือเขมรส่วนนอกนี้เอง นอกจากเป็นผลดีต่อฝรั่งเศสในด้านเศรษฐกิจ การทหาร^๒ แล้ว ยังเป็นผลให้ฝรั่งเศสมีดินแดนติดต่อกับไทย รัชกาลที่ ๔ จึงไม่ทรงวางพระทัยนัก โดยเฉพาะเมื่อฝรั่งเศส

ไชย ปัจจุสานนท์ และ สวัสดิ์ จันทน์ เรื่องกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และ การรบที่ปากน้ำเจ้าพระยาสมัย ร.ศ ๑๑๒ (จุลสาร ๒๔๑๐) หน้า ๓๒-๓๓

^๒เพ็ญศรี คุ้ม การตั้งขู่ทางพระราชไมตรีและสัมพันธภาพทางการทูตระหว่างไทยและฝรั่งเศส ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ๒๓๔๔-๒๔๑๐ ม.ป.ป (อัครสำเนา) หน้า ๕

มีที่ทำจะขยายดินแดนไปตลอดลำน้ำโขง จึงจะเห็นได้จากการเจรจาความเมืองเรื่อง
เขมร^๑ ฝรั่งเศสแสดงกตเวทิตาประสงค์ ให้ตัดคำว่า "ลาวเป็นของไทย" ออกไป
ทั้งนี้เพราะ ถ้าลาวยังเป็นของไทยตามมาตรา ๔ แล้ว จะเป็นอุปสรรค ในการขยาย
อำนาจทางการค้าของฝรั่งเศสในอนาคต^๒

แต่อย่างไรก็ตามในที่สุดไทยก็ต้องตกลง ลงนามในสนธิสัญญากับฝรั่งเศส
ทั้งนี้เพราะไทยเห็นว่า ไม่สามารถที่จะคุ้มครองดินแดนเขมรส่วนนอก ออไปได้อีก^๓
ผลของสนธิสัญญาดังกล่าวทำให้ไทยเสียเขมรส่วนนอกซึ่งเป็นของไทยนับตั้งแต่สมัย
รัชกาลที่หนึ่งมารวมเวลาถึง ๘๔ ปี^๔ ฝรั่งเศสเลิกคุกคามไทยไปชั่วระยะหนึ่ง
ในช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ห้า เนื่องจากฝรั่งเศสหันไปขยายอิทธิพลในญวนตอนเหนือ
จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๒๘ ฝรั่งเศสยึดตั้งเกือบได้ทั้งหมด ทำให้อังกฤษหวาดระแวงฝรั่งเศส
ว่าจะขยายอิทธิพลเข้าไปในลาวและพม่าตอนเหนือ อังกฤษจึงเร่งขยายอิทธิพลเข้ามา

^๑ การเจรจาเรื่องเมืองเขมรมีมาตั้งแต่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๔ และ
ไทยยอมตกลงเมื่อ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๐

^๒ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๒๖ เลขที่ ๑๒๗
รัชกาลที่ ๔ - องค์มโรวดม วันเสาร์แรม ๕ ค่ำ เดือน ๕ (๑๕ เมษายน ๑๘๖๓)

^๓ เห็นศรี ตึก เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๘-๒๑

^๔ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๒๖

^๕ เห็นศรี ตึก เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๖

ในพม่าตอนเหนือได้สำเร็จในปี ๒๔๒๔ ฝรั่งเศสก็หวังเกรงว่าอังกฤษจะขยายอิทธิพลเข้ามายังลาวตอนเหนือ ซึ่งฝรั่งเศสหวังจะใช้เป็นเส้นทางเพื่อขยายอิทธิพลไปสู่จีนตอนใต้ จากความหวาดระแวงซึ่งกันและกันของฝรั่งเศสและอังกฤษนี้เองเป็นปัจจัยเร่งให้ฝรั่งเศสรับอ้างสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทันที โดยใช้เหตุผลเกี่ยวกับการอ้างสิทธิเหนือดินแดนเขมรส่วนนอก แต่ไทยปฏิเสธไปทั้ง ๒ ครั้ง^๑ เมื่อฝรั่งเศสได้รับคำปฏิเสธจากไทย ฝรั่งเศสก็ดำเนินการวิธีใหม่ต่อไป จากความไม่ลดละความพยายามของฝรั่งเศสในการที่จะมีสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงทำให้เป็นที่หวั่นวิตกแก่ไทยอย่างยิ่ง รัชกาลที่ ๔ ทรงตระหนักว่าเป็นภัยคุกคามครั้งร้ายแรงที่สุดกว่าครั้งใดๆ

ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๓ รัชกาลที่ ๔ จึงทรงแบ่ง "เขตพื้นเมืองอีสาน" ทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขงออกเป็น ๒ กอง^๒ คือ หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก และหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ (พร้อมกับหัวเมืองลาวอื่น ๆ อีก ๒ กอง คือ หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ หรือต่อมาเรียกว่า มณฑลลาวพวน และ หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง หรือต่อมาเรียกว่า มณฑลลาวกลาง) โดยมีข้าหลวงใหญ่ประจำอยู่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก เพื่อควบคุมหัวเมืองลาวทั้งหมด ปีต่อมาได้ทรงรวมหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือเป็น หัวเมืองลาวกาว เมื่อประกาศปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค ปี ๒๔๓๕ โดยให้เรียกชื่อใหม่ว่า มณฑลลาวกาว ซึ่งมณฑลลาวกาวนี้ หมายถึง อาณาบริเวณที่เป็น "เขตพื้นเมืองอีสาน" ที่ได้ศึกษามาตั้งแต่ต้นของวิทยานิพนธ์นี้

ในบทนี้จะแสดงให้เห็นถึงความพยายามของฝรั่งเศสที่จะเข้ายึดครองหัวเมืองลาวทั้งหมดซึ่ง "เขตพื้นเมืองอีสาน" หรือ หัวเมืองลาวกาว เป็นส่วน

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๔ ฝ.๑๘.๑/๑ กรมหลวงเทเวศร์-
วโรปการ - นาย ลอร์ชู ๒๔ เมษายน ร.ศ. ๑๐๘

^๒ ดูรายละเอียดในบทที่ ๓

ประกอบที่สำคัญของดินแดนดังกล่าว จึงมีผลให้ไทยและฝรั่งเศสต้องเผชิญหน้ากันใน
เขตนี้ โดยทั้ง ๒ ฝ่าย ต่างหาวิธีดำเนินการเพื่อรักษาผลประโยชน์ของตน ในที่สุด
ฝรั่งเศสต้องใช้กำลังเรือรบมาปิดปากแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อบีบบังคับให้ไทยยกดินแดน
ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดให้แก่ฝรั่งเศส ซึ่งดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่ยกให้ฝรั่งเศส
ครั้งนี้มีดินแดนส่วนหนึ่ง เป็นของ "เขตพื้นเมืองอีสาน" ด้วย เพราะฉะนั้นไทยจึง
เหลือดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงเท่านั้น ต่อมา ในปี ๒๔๔๗ ไทยเสียจำปาศักดิ์ บนฝั่ง
ขวาของแม่น้ำโขง ใน "เขตพื้นเมืองอีสาน" ให้แก่ฝรั่งเศส ดินแดนส่วนที่เหลือ
* * * ของ "เขตพื้นเมืองอีสาน" (มณฑลลาวกาว) ได้เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอิสานในปี
๒๔๔๓

ก. การขยายดินแดนของฝรั่งเศสในหัวเมืองลาว

การดำเนินการเพื่อครอบครองดินแดนตลอดลำน้ำโขงของฝรั่งเศส
เริ่มขึ้นเมื่อฝรั่งเศสสนใจจีนตอนใต้ เพื่อเป็นตลาดการค้าและเป็นแหล่งโภคทรัพย์ที่
สำคัญของฝรั่งเศส ดังนั้นฝรั่งเศสจึงคิดหาทางที่จะเข้าไปมีอิทธิพลในดินแดนดังกล่าว
โดยอาศัยลำน้ำโขง แต่เนื่องจากลำน้ำโขงเป็นแม่น้ำนานาชาติที่ไหลผ่านจากฮิเบต
สู่ดินแดนจีนตอนใต้และไทยในดินแดนหัวเมืองลาว เขมร และ ญวน ฝรั่งเศสจึง
เริ่มดำเนินการขั้นแรกโดยการยึดดินแดนญวนตอนใต้ได้สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔
ด้วยเหตุนี้ทำให้ฝรั่งเศสสามารถยึดครองบริเวณปากน้ำโขงได้ทั้งหมด ขึ้นต่อมา
ของฝรั่งเศสก็คือการอ้างสิทธิเหนือดินแดนเขมรส่วนนอกซึ่งเป็นบริเวณที่มีความอุดม
สมบูรณ์มากโดยเฉพาะบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง^๑ ทำให้ฝรั่งเศสได้ดินแดนที่อำนวย
ประโยชน์ทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง และการทหาร เป็นจำนวนมาก ด้วยเหตุที่ฝรั่งเศส
ได้เขมรส่วนนอกทำให้ฝรั่งเศสต้องเผชิญหน้ากับ "เขตพื้นเมืองอีสาน" ของไทยโดยตรง

^๑ดินแดนบริเวณเขมรส่วนนอก เป็นบริเวณที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ โดยเฉพาะที่
ราบลุ่มบริเวณลำน้ำโขงและทะเลสาบเขมร จึงทำให้เขมรมีความอุดมสมบูรณ์ และเป็น
อู่ข้าวอู่น้ำของญวนตลอดมา

กล่าวคือ บริเวณตอนใต้ และด้านตะวันออกถูกชนาบควยฝรั่งเศสในญวนและเขมร
จึงทำให้ไทยเริ่มหันเหติดตั้งภัยคุกคามจากฝรั่งเศสมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตามการที่
ฝรั่งเศสจะหันมาคุกคามดินแดน "เขตพื้นเมืองอีสาน" และดินแดนหัวเมืองลาวอื่น ๆ
เพื่อจะได้กรรมสิทธิ์ครอบครองลุ่มแม่น้ำโขงนั้นไม่ใช่สิ่งที่ทำได้โดยง่าย เนื่องจาก
ต้องประสบกับปัญหาหลายด้านทั้งญวนและไทย ดังนั้นฝรั่งเศสจึงหันไปขยายดินแดน

เข้าไปในประเทศลาวตอนเหนือ และทำได้สำเร็จในปี ๑๘๒๘ ความขัดแย้งระหว่าง
ไทยและฝรั่งเศสใน "เขตพื้นเมืองอีสาน" จึงเกิดขึ้นโดยต่างฝ่ายต่างอ้างสิทธิการเข้า
ครอบครองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงผ่านประเทศราชซึ่งตนครอบครองอยู่

ฝรั่งเศส
ขอเข้า
ครอบครอง

การที่ฝรั่งเศสยึดญวนทั้งประเทศได้ ทำให้ฝรั่งเศสมีโอกาสอ้างสิทธิ
ของญวนในฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งนับเป็นวิธีการที่ชาญฉลาดเพราะไม่ต้องเสียกำลัง
เลือกเนื้อในการเข้ายึดครอง แต่ฝ่ายไทยก็ยืนยัน ปฏิเสธคำกล่าวอ้างของฝรั่งเศส
เพราะดินแดนดังกล่าว เป็นของเวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ เมื่อจำปาศักดิ์และ
เวียงจันทน์เป็นของไทย สิทธิอันชอบธรรมเหนือดินแดนดังกล่าวย่อมเป็นของไทย
เมื่อการอ้างสิทธิเหนือดินแดนดังกล่าวของฝรั่งเศสไม่สำเร็จฝรั่งเศสได้หันมาใช้วิธีการ
ต่าง ๆ อีกหลายด้าน เพื่อบีบบังคับให้รัฐบาลไทยปฏิบัติตามข้อเสนอของฝรั่งเศส นับ
จากการเข้ามาสำรวจและระเบิดแก่งหิน ตัดถนนหนทางเสียบลำนํ้าโขงใน "เขตพื้นเมือง
อีสาน" ขณะเดียวกันก็ได้ขอตั้งสถานกงสุลที่หลวงพระบาง และดำเนินการสำรวจชายแดน
ไทย-ญวน พร้อมกันนั้นได้ส่งบาทหลวงออกไปเกลี้ยกล่อมราษฎรให้เข้ารับบริเวณ
สกนนคร นครพนม อุบลราชธานี อำนาจเจริญ ศรีสะเกษ นอกจากนั้นก็พยายามสร้าง
กรณีขัดแย้งให้เกิดขึ้นบริเวณชายแดนเพื่อนำมา เป็นข้ออ้างเรียกร้องเอาผลประโยชน์
จากไทยในการให้ไต่มาซึ่งสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เช่น กรณีบางเป็น
กรณีท่าอุเทน และหนองคาย โดยเฉพาะกรณีที่ฝรั่งเศสกล่าวหาว่าไทยบุกตําน
ตั้งเหลา เมื่อถูกไทยปฏิเสธ และหาวิธีการประนีประนอม ฝรั่งเศสก็ถือเป็นสาเหตุ

รุกรานชายพระราชอาณาเขตของไทยโดยเฉพาะ "เขตพื้นเมืองอีสาน" ทั้งนี้เพราะบริเวณดังกล่าวตั้งอยู่ใกล้กองกำลังของฝรั่งเศสทั้งทางบกและทางน้ำ

ขณะที่ฝรั่งเศสบุกเขตแดนไทยและขยายอิทธิพลเข้าไปในหัวเมืองลาวตอนเหนือ นั้น ฝรั่งเศสแสดงตระหนักถึงกำลังของคนว่ามีไม่เพียงพอที่จะยึดด่านของไทยได้ตลอดชายแดนไทยในฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง" ดังนั้นจึงหันมาใช้นโยบายเรือปืนกับไทย เพื่อให้ไทยทำตามความต้องการของตนจนเป็นเหตุให้เกิดวิกฤตการณ์ปากแม่น้ำเจ้าพระยาและอ่าวไทยขึ้นในปี ๒๔๓๖ พร้อม ๆ กันฝรั่งเศสก็ได้บุกด่านและเมืองสำคัญ ๆ ในเขตพื้นเมืองอีสานเพื่อบีบบังคับให้รัฐบาลไทยทำสัญญายกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแก่ตน ผลของสัญญาและอนุสัญญา ปี ๒๔๓๖ ที่ไทยกับฝรั่งเศส ทำให้ฝรั่งเศสมีสิทธิครอบครองดินแดนฝั่งซ้ายทั้งหมด และผลที่ติดตามมาคือไทยต้องเสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงบริเวณเมืองขึ้นหลวงพระบางและเมืองจำปาศักดิ์ในปี ๒๔๔๗ เสียดินแดนมณฑลบูรพาในปี ๒๔๔๘ เพื่อแลกเปลี่ยนอธิปไตยเมืองจันทบุรี และ เมืองตราด พร้อมทั้งสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของคนในบังคับฝรั่งเศส

มีหลักฐานปรากฏว่า การบุกยึดด่านของไทยในฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของฝรั่งเศสนั้น ทำให้เฉพาะด่านใน "เขตพื้นเมืองอีสาน" และหัวเมืองลาวตอนเหนือบางแห่ง ซึ่งภายหลังการทำสัญญาเพื่อให้ไทยถอนทหารจากฝั่งซ้าย ปรากฏว่ามีด่านไทยถึง ๔๔ แห่ง ที่ยังไม่ได้รับการโจมตีจากฝรั่งเศส

ชาญ ปิจจุสานนท์ และ สวัสดิ์ จันทน์ เรื่องกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส . . . หน้า ๓๒ - ๓๓

ฝรั่งเศสขยายขอบเขตอิทธิพลของตนเข้ามาเพื่อได้สิทธิครอบครอง
ลุ่มแม่น้ำโขงโดยพยายามรุกรานล้าสิทธิและดินแดนของไทยตามวิธีการต่อไปนี้

๑. อ้างสิทธิเหนือฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแทนสยาม กล่าวคือเมื่อฝรั่งเศส
ยึดอุบลได้ในปี ๒๔๐๕ และเขมรส่วนนอกในปี ๒๔๑๐ นั้น ฝรั่งเศสได้ขยายอิทธิพล
เข้าเขตญวนตอนเหนือ จึงต้องเผชิญหน้ากับอันนัม จีน และฮ่อ^๑ ซึ่งข้อนี้เป็นพวกที่
มีอิทธิพลอยู่แถบชายแดนระหว่างญวนและจีน การที่ฝรั่งเศสปราบฮ่อเป็นเหตุให้ฝรั่งเศส
ต้องมาเกี่ยวข้องกับไทยภายหลังปี ๒๔๒๕ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะเมื่อถูกฝรั่งเศส
ปราบปรามฮ่อจะหนีมาเขตแดนไทย เมื่อถูกไทยปราบปรามจะหนีเข้าไปอยู่ในเขตแดน
ฝรั่งเศส ทำให้ไม่สามารถปราบปรามได้สำเร็จลงได้ ฝรั่งเศสถือโอกาสนำเหตุการณ์
ดังกล่าวมาเป็นเหตุอ้างในการเข้ายึดดินแดนของไทยในระยะแรก เมื่อปราบฮ่อได้สำเร็จ
ฝรั่งเศสก็ไม่ยอมถอนทหารออกไปและใช้ข้ออ้างใหม่ว่าดินแดนดังกล่าว เป็นของญวนมาก่อน
จนในที่สุดไทยต้องเสียดินแดนหัวพันทั้งห้าทั้งหกและสิบสองจุไทย เรื่อยลงมาถึงเมืองแกลง
แก่ฝรั่งเศสตามข้อตกลงในสนธิสัญญา ๔ ข้อ ที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีทำกับ ม.ปาร์
ที่เมืองแกลง เมื่อปี ๒๔๓๑^๒ เมื่อฝรั่งเศสมีสิทธิเหนือดินแดนดังกล่าวแล้วฝรั่งเศสก็
เริ่มทำการสำรวจเขตแดนอย่างจริงจังพร้อม ๆ กับยื่นข้อเสนอต่ไทยในเดือน เมษายน
๒๔๓๒ ว่า ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เป็นของญวนเมื่อญวนตก เป็นของฝรั่งเศสดินแดน

^๑ ตรีป วรดิลก "ประวัติศาสตร์จีน" วิทยาสาร ๗๗ : ๑๘-๑๘

๒๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๗

^๒ ผลของสัญญา ๔ ข้อนี้ ไทยเสียดินแดนสิบสองจุไทยแก่ฝรั่งเศสเป็นการถาวร
ในทางปฏิบัติทั้ง ๆ ที่ในสัญญาได้กระทำกัน เป็นเพียงชั่วคราว พร้อมกับก็เสียดินแดนหัวพันทั้ง
ห้าทั้งหก เมืองแกลงแก่ฝรั่งเศสด้วย แม้ในสัญญาจะระบุเพียงสิบสองจุ-ทยแคว้นเดียว

ดังกล่าวจึงควรจะเป็นของฝรั่งเศสด้วย ไทยปฏิเสธ ต่อมาในเดือนกันยายน ปี ๒๔๓๓
ฝรั่งเศสยื่นข้อเรียกร้องต่อไทยอีกแต่ไทยก็ปฏิเสธเช่นเดิม การปฏิเสธของไทยทำให้
ฝรั่งเศสหาวิธีการอื่นที่จะครอบครองดินแดนดังกล่าวอย่างไ้หยุดยั้ง

๒. ดำเนินการรุกรานทางทหาร

ขณะที่ฝรั่งเศสกำลังขยายอิทธิพลในญวนตอนเหนืออยู่นั้น เมื่อ พ.ศ.
๒๔๒๖ ฝรั่งเศสได้ขออนุญาตตั้งสถานกงสุลขึ้นที่หลวงพระบางและไทยอนุญาตให้ตั้งได้ในปี
พ.ศ. ๒๔๒๘ โดยขอให้ฝรั่งเศสให้สัตยาบรรณในอนุสัญญาหลวงพระบาง^๑ ซึ่งอุทิศฝรั่งเศสประจำ
กรุงเทพได้ยอมลงนามในอนุสัญญาหลวงพระบางเมื่อ ๗ พฤษภาคม ๒๔๒๘ แต่รัฐบาล
ทั้งสองยังไม่ได้ให้สัตยาบรรณต่อกัน แต่ ม.ปารี (A. Pavie) ซึ่งฝรั่งเศสแต่งตั้ง
ให้เป็นกงสุลประจำหลวงพระบางได้ถือสิทธิการใช้สถานกงสุลในการแสวงหาผลประโยชน์
และวางพื้นฐานในการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในฝั่งซ้ายโดยทันที^๒ การเสียเปรียบ
ในเชิงการทูตของไทยนับจากปัญหาเรื่องข้อเป็นต้นมา ทำให้ฝรั่งเศสปฏิเสธสิทธิของ
ไทยในฝั่งซ้ายอย่างจริงจังในเวลาต่อมา ดังจะเห็นได้จากการพยายามหลีกเลี่ยงการปักปัน
เขตแดน ไทย-ญวน แม้ไทยจะยื่นข้อเสนอเร่งรัดเพียงใดก็ตาม และเมื่อเดือนมิถุนายน
๒๔๓๔ ม.ปารี ก็เดินทางกลับมาปารีสโดยไม่สนใจกับข้อเรียกร้องของไทยทั้งให้มีการปักปัน
เขตแดนไทย-ญวนแต่อย่างใด

^๑จรัลภรณ์ สถาปนะวรรณนะ วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. ๑๑๒ (ปริญยานีพนธ์
การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา ๒๕๑๖) หน้า ๗-๑๐

* ^๒ไพฑูรย์ มีกุล การปฏิรูปการปกครองในมณฑลอีสานสมัยรัชกาลที่ ๕
(บรรณกิจเทรตคัง ๒๕๑๗) หน้า ๘๑ และ เดิม สังขสิทธิ์ ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม ๑
(ร.พ. ไทยสัมพันธ์ ๒๕๔๕) หน้า ๕๕๔

๓. การแทรกแซงของฝรั่งเศสตามชายแดนไทย-ลาว

กล่าวคือในระยะที่ฝรั่งเศสกำลังรุกเพื่อขยายอิทธิพลเข้าไปในญวน ตอนเหนือ นั้น ฝรั่งเศสฉวยโอกาสจากการที่ชายแดนไทย-ญวน ขาดความแน่นอน และขาดความรัดกุมในการปกครองหัวเมืองชายพระราชอาณาเขต โดยส่ง ดร.เน็ส (Dr. Neis) เข้ามาสำรวจจุดต่างๆในลาวในฐานะนักวิทยาศาสตร์^๑ ในบางโอกาส ฝรั่งเศสก็ส่งคณะบาทหลวงเข้ามาเกลี้ยกล่อมราษฎรให้เข้ากับฝรั่งเศสโดยการแจกสิ่ง ของต่าง ๆ รวมทั้งเสื้อผ้า ยารักษาโรค เช่น ในปี ๒๔๒๔ บาทหลวงอเล็กซานด์โรปรอม กับคณะอีก ๔ รูป มาเที่ยวสั่งสอนศาสนาคริสต์ที่อุบลราชธานี อำนาจเจริญ สกลนคร และนครพนม และในปี พ.ศ. ๒๔๒๔ ม.ปารี ได้เริ่มดำเนินการเพื่อผนวก ดินแดนที่ปราศจากความแน่นอนของไทย โดยในปี ๒๔๓๑-๒๔๓๓ ม.ปารี ได้สำรวจ ชายแดนไทย-ญวน และบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงอย่างละเอียด การกระทำดังกล่าวของ ฝรั่งเศสทำให้ไทยเริ่มตระหนักถึงภัยคุกคามจากฝรั่งเศสต่อหัวเมืองลาวจึงได้จัดส่ง ข้าหลวงใหญ่มหาดไทยฝ่ายเหนือ คือ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หุน ศรีเพ็ญ) ไปประจำอยู่ ณ จำปาศักดิ์ อันเป็นเมืองในเขตพื้นเมืองอีสาน เพื่อควบคุมหัวเมือง ต่าง ๆ ให้รัดกุมขึ้น ดังปรากฏในเหตุผลของเจ้านายข้าราชการลาวบังคับมณฑลความเห็น

^๑ จีรากรณี สถาปนาวารธนะ วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. ๑๑๒ (ปริญา นิพนธ์การศึกษาศึกษาบัณฑิต วิทยาลัยบริหารการศึกษา ๒๔๑๖) หน้า ๗-๑๐

^๒ ไพฑูรย์ มีกุล การปฏิรูปการปกครอง ในมณฑลอีสานสมัยรัชกาลที่๕ (บรรณกิจ เทรดดิ้ง ๒๔๑๗) หน้า ๘๑ และ เดิม สังขิษฐิต ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม ๑ (ร.พ.ไทยสัมพันธ์ ๒๔๔๔) หน้า ๔๔๔

ถึงความจำเป็นในการจัดการปกครองโดยอ้างหลักฐานของเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสประจำ
 กรุงเทถึงผู้ว่าราชการประจำกรุงไช่จ๋อง เมื่อปี ๒๔๒๕ ว่า ในไม่ช้าฝรั่งเศสอาจ
 สามารถตั้งดินแดนส่วนหนึ่งส่วนใดออกมาจากบริเวณที่ขาดความแน่นอนของชายแดน
 ไทย-ญวน ได้ ฉะนั้น เจ้านายข้าราชการจึงกราบบังคมทูลให้จัดการปกครองก่อนการ
 ทหาร เพื่อป้องกันดินแดนดังกล่าวให้พ้นจากการแทรกแซงของฝรั่งเศส

๔. การคุกคามด้วยกำลัง

ภายหลังการสำรวจชายแดนเสร็จสิ้นลงในปี ๒๔๓๔ ม.ปารี
 ได้เดินทางกลับปารีสโดยยังไม่ทำการปักปันเขตแดนให้เรียบร้อย พร้อมกับมีรัฐบาล
 ฝรั่งเศสได้ส่ง ม. เลเนสซัง (Mr. Lanessan) นักล่าเมืองขึ้น มาเป็นผู้ว่าราชการ
 ที่โคชินไชน่า ทำให้รัฐบาลไทยหวั่นวิตกมากเพราะ ม. เลเนสซัง เป็นผู้มีนโยบายขยาย
 อิทธิพลเข้าครอบครองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอย่างจริงจัง ดังจะเห็นได้จากการเขียนหนังสือ
 เรื่องลาวเป็นของญวนพิมพ์ออกเผยแพร่ในฝรั่งเศสซึ่งมีความบางตอนกล่าวถึงชายแดนที่
 ขาดความแน่นอนของไทย จีน พม่า ญวนที่ยังสับสน กวที่ฝรั่งเศสจะถือโอกาสเข้า
 ครอบครองความว่า

"...ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ เมืองเลากาย เส้นกั้นพรมแดนจีน
 พม่า และไทยยังสับสน เคลือบคลุม ไม่แจ่มชัดและเป็นประโยชน์แก่เราที่จะฉวย
 โอกาสขยายพรมแดนของเราให้กว้างขวางขึ้นจงถึงขวา . . ."

ฝรั่งเศสถือโอกาสจากการปกครองของไทยที่ไม่มีความรัดกุมเพียงพอ
 ดึงเอาเขตแดนของไทยไป กล่าวคือ กรุงเทให้การปกครองหัวเมืองด้วยการ
 กระจายอำนาจ โดยมอบให้เมืองใหญ่ควบคุมดูแลเมืองเล็กต่อกันไปตามลำดับ

ชจร สุขพานิช การค้นคว้าประวัติศาสตร์บางตอน ตอน ๒ (หน่วยศึกษา-
 นิเทศก์ กรมวิสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๐๖) หน้า ๑๓๔

จากการที่กรุงเทพฯ ไม่สามารถดูแลหัวเมืองห่างไกลได้โดยทั่วถึงเอง เมื่อมีมหาอำนาจ
 คอยจ้องที่จะขยายอำนาจโดยอาศัยจุดอ่อนของไทยจึงเป็นการง่ายที่จะสร้างสถานการณ์
 หรือหาเหตุได้ ม.ปารี กลับมากรุงเทพฯ อีกครั้งพร้อมตำแหน่งกงสุลใหญ่ประจำกรุงเทพฯ
 ในปี ๒๔๓๕ ในระยะนี้ฝรั่งเศสกับไทยจะมีเรื่องขัดแย้งกันตลอด เช่น การกล่าวหา
 ไทยบุกค่านตั้งเหลา พร้อมกับก็พยายามที่จะยึดค่านของไทยตามชายแดนบ้าง หลอก
 นายค่านไทยว่า รัฐบาลยกค่านตั้งกล่าวให้ฝรั่งเศสแล้วบ้าง พร้อมกับการดำเนินการ
 ตั้งกล่าวฝรั่งเศสก็เริ่มนโยบายรุก ตามคำเรียกร้องของ ม.มาซซี (Massie)
 กงสุลคนที่ ๒ ประจำหลวงพระบางว่าให้รับเข้าไปยังดินแดนที่คงามที่จะทำให้เรา
 ติดต่อกับจีนได้สะดวกก่อนที่ดินแดนดังกล่าวจะหลุดมือไป^๑ ดังนั้นเมื่อรัฐบาลไทย
 เร่งรัดให้ฝรั่งเศสจัดการปักปันเขตแดนไทย-ญวน ม.ปารี ก็หาเรื่องบ้ายเบี่ยงตลอด
 มา โดยยกเอาปัญหาบางเขิน^๒ ขึ้นมาเรียกร้อง เมื่อรัฐบาลไทยปฏิเสธ ก็หาเรื่อง

^๑ อีช บุญยานนท์ สังเขปเอกสารประวัติศาสตร์ ร.ศ. ๑๑๒ (ประจำ
 กองประวัติศาสตร์ทหารเรือ กรมเสนาธิการทหารเรือ กองทัพเรือ รวบรวมจาก
 เอกสารของฝ่ายฝรั่งเศส พิมพ์ที่ราชนาวิกสภา) หน้า ๒๔๕-๒๔๘ อ้างถึงคำ
 แดงการณของ ม.เดอเวลล์ รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส ๒๗ กุมภาพันธ์ ค.ศ.
 ๑๘๘๖

^๒ บางเขิน เป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ไทยจับกุมมาจากทุ่งเชียงคำเมื่อ
 เดือน กรกฎาคม ๒๔๓๔ ที่ร่วมกับพวก ๓๕ คน ตั้งที่ทำการและชักธงชาติฝรั่งเศสขึ้น
 ในเขตแดนไทย

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๕๔/๖ กรมหลวงเทเวศร์-
 วโรปการ-ลอร์ซู ๑๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๙๙ และ ลอร์ซู-กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ
 ๑๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๐

กล่าวหาไทยเพิ่มว่าบุกด่านตั้งเหลา^๑ ซึ่งเป็นค่านขายแดนไทย-ญวนของฝรั่งเศส ติดต่อกับด่านไทยที่บ้านห้วยสาร และได้เรียกร้องให้ทหารออกไปจากบริเวณดังกล่าวก่อน จึงจะยอมเจรจาเรื่องปักปันเขตแดนด้วย แต่การเจรจา เรื่องด่านตั้งเหลายังไม่เริ่ม อีก ๔ วันต่อมาฝรั่งเศสก็ยื่นข้อเสนอมให้ไทยเสียค่าเสียหายแก่พ่อค้าชาวฝรั่งเศสที่เดินเรือ ในลำน้ำโขงชั้นอีก^๒ ที่สุดไทยเห็นว่าฝรั่งเศสอ้างเรื่องต่างๆ ขึ้นมาเพื่อหลีกเลี่ยงการเจรจา

^๑ด่านตั้งเหลา เป็นด่านฝรั่งเศสในชายแดนไทย-ญวน ซึ่งญวน-ฝรั่งเศสมาตั้งด่านรักษาเมื่อ ๒๐ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๐ โดยมี ม.ดับอาเก เป็นข้าหลวง การมาตั้งด่านตั้งเหลาทำเพื่อตอบโต้ไทยที่ตั้งด่านในเขตบ้านห้วยสารและห้ามฝรั่งเศสมาซื้อขายแถบเมืองวัง ฝรั่งเศสจึงห้ามปรามไทยไม่ให้เข้าไปในเขตด่านตั้งเหลาบ้าง

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒. ๑๒ก/๑๐ หลวงเทพรินทร์ และร้อยตรีคล้าย-พระภักดีณรงค์-ข้าหลวงที่ ๒ หัวเมืองลาว ฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๐

บริเวณเมืองวัง พิน นอง บ้านห้วยสารนี้ ฝรั่งเศสเคยเข้ามาข่มขู่ข้าหลวงอยู่บ่อย ๆ ไม่ให้ทำราชการขัมสยามหากไม่เชื่อจะตัดศีรษะเสีย แต่ข้าหลวงไม่เชื่อฟัง ดังนั้นฝรั่งเศสจึงหาเรื่องไทยว่าบุกด่านตั้งเหลาขึ้นเพื่อให้ไทยเลิกถอนด่านจากบริเวณดังกล่าว

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒ ก/๑ พระยาราชเสนา-ออกพันนายเวร ๑๕ กันยายน ๑๑๑

^๒พ่อค้าชาวฝรั่งเศสชื่อ อิม เป นัว เอสกิลาส บาราตองง แล่นเรือค้าขายตามลำน้ำโขง มีเรื่องวิวาทกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยที่ท่าอุเทน

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ พ.๑๑/๒ ม. ปารี-กรมหลวงเทววงศ์ วโรปการ ๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑

เรื่องปักปันเขตแดนจากไทยนั้นเอง รัฐบาลไทยจึงยื่นข้อเสนอยุติวิธีรักษาชีพ (Modus Vivendi) ต่อฝรั่งเศสขึ้น คือเสนอให้มีเขตปลอดทหารขึ้นขนาดกว้าง ๕๐ กม. ยาว ๖๕๐ กม. ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ใต้เมืองคำมวลงมาถึงละติจูด 23° ๗' จนกว่าจะปักปันเขตแดนให้เรียบร้อย^๑ แต่ ม.ปารี ปฏิสเสธ ในที่สุดฝ่ายไทยเสนอข้อเสนอละเอียดและยอมใหม่ เมื่อ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๓๖^๒ ว่า

๑. บริเวณตั้งแต่เมืองคำมวลงมาถึง เชียงแดง เป็นดินแดนที่มีข้อถกเถียงกัน ขอให้ดินแดนดังกล่าวเป็นกลางตามหลักการ วิธีรักษาชีพจนกว่าจะได้มีการปักปันเขตแดน
๒. รัฐบาลไทยยินดีที่จะสละดินแดนที่มีพยานหลักฐานว่าเป็นดินแดนของญวนมาก่อน
๓. การปักปันเขตแดน ถ้าเกิดปัญหาใด ๆ ที่ตกลงกันไม่ได้ รัฐบาลไทยขอเสนอให้อนุญาตตุลาการเป็นผู้วินิจฉัยชี้ขาด

ฝ่ายฝรั่งเศสไม่ตอบข้อเสนอนี้ แต่กลับยื่นข้อเสนอมุ่งรุนแรงมากขึ้นต่อฝ่ายไทย เมื่อ ๑๒ มีนาคม ๒๔๓๖ว่า^๓

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ฝ. ๑๘.๑/๔ บันทึกสถานภาพปัจจุบันของความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ๒๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๑

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ฝ. ๑๘.๑/๑ กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ-ม.ปารี ๒๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๑

^๓ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ฝ. ๑๘.๑/๑ ม.ปารี-กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ ๑๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๑

๒. ให้รัฐบาลไทยถอนทหารที่ประจำอยู่ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ออกไปทั้งหมด

๓. ให้รัฐบาลไทยชดใช้ค่าเสียหาย ค่าทำขวัญแก่ชาวฝรั่งเศสที่ถูก ช่มเหง จากพนักงานไทยที่ทำอุทเทน เมืองหนองคาย ให้ปล่อยตัวบางเป็นด้วย

ไทยคัดค้านข้อเสนอนี้ของฝรั่งเศสและเสนอให้ปักปันเขตแดนตามที่แต่ละฝ่ายครอบครองอยู่ ฝรั่งเศสไม่มีคำตอบเกี่ยวกับข้อเสนอนี้จนกระทั่ง ถึงวันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๔๓๖ ฝรั่งเศสก็ยื่นคำขาดแก่ไทยว่า ฝรั่งเศสจำเป็นต้อง รักษาอำนาจที่เป็นของญวนและเขมร และปฏิเสธวิธีรักษาสิทธิของไทยจนกว่าไทย จะถอนทหารออกจากดินแดนของญวน^๑ (ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง) และในวันเดียวกัน เดเนลซัง ผู้ว่าราชการแห่งโคชินไชนา ก็ได้ส่งกองกำลังฝรั่งเศสเข้าโจมตีด่าน ต่าง ๆ ของไทยในเขตพื้นเมืองอีสาน

ข. ฝรั่งเศสในมณฑลลาวกาว

ดังได้กล่าวแล้วว่า มณฑลลาวกาว หรือ "เขตพื้นเมืองอีสาน" เป็นอาณานิคม บริเวรเดียวกัน และฝรั่งเศสถือดินแดนดังกล่าว เป็นเสมือนประตูที่จะ เปิดสู่ดินแดน ลุ่มแม่น้ำโขง โดยอาศัยเมืองเชียงแตงเป็นกุญแจสำคัญแห่งลุ่มแม่น้ำโขง^๒ และเป็นบริเวณที่จะนำไปสู่ ดินแดนส่วนต่าง ๆ ในลุ่มน้ำโขง ซึ่ง ม. มาซซี บอกว่า

^๑ แชน บัจจสานนท์ และ สวัสดิ์ จันทร์ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๒

^๒ ฮัท บุคยานนท์ สังเขปประวัติศาสตร์ ร.ศ. ๑๑๕ หน้า ๒๕๕-๒๕๘

เป็นดินแดนที่ตั้งงามและเป็นถิ่นแดนที่ ม. เลเนสซง อวดอ้างว่ามีอากาศดี เหมาะแก่การเพาะปลูก และเป็นดินแดนที่จะนำไปสู่การติดต่อกับเบืองจีนได้โดยสะดวก^๑ จนนายพลเรอ เรอว็บบแยร์ ได้แนะนำรัฐบาลฝรั่งเศสว่า ควรจะยึดเชียงแตงไว้ให้ได้ แม้ต้องแลกกับดินแดนส่วนอื่นของฝรั่งเศสก็ตาม ฝรั่งเศสได้ดำเนินมาตรการทุกวิถีทางเพื่อจะได้ครอบครองดินแดนนั้น โดยฝรั่งเศสส่งคณะสำรวจชายแดนไทย-ญวน และตามลำน้ำโขง ในขณะเดียวกันก็ดำเนินกิจการทางการทูตไปพร้อม ๆ กันด้วยโดยเฉพาะคณะสำรวจตามลำน้ำโขงที่เข้ามากระเปิดแก่งสี่ฝัหลายครั้ง ทั้ง ๆ ที่ไทยห้ามปรามก็ไม่เชื่อฟัง

กรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้สั่งให้ข้าหลวงเมืองศรีพันครจับกุมพวกญวนเขมรที่ติดตามชาวฝรั่งเศสมากระเปิดแก่งคินโค ส่วนชาวฝรั่งเศสนั้นก็กำชับให้คอยห้ามปรามด้วยวาจาอยู่เสมอ แต่การดังกล่าวดูไม่เป็นผล เพราะฝรั่งเศสเป็นคนซัดเซ็งตั้งอึด ไทยเองก็ไม่มีมาตรการที่เกิดขาดเข้าจัดการกับคนเหล่านั้นได้ เพราะรัชกาลที่ ๔ ไม่มีนโยบายแข็งกร้าวต่อฝรั่งเศส แม้ว่าฝรั่งเศสดำเนินการถึงขั้นการเกณฑ์คนลาว ญวน สัดทางทำถนนในเขตมณฑลลาวกาวและเขตแดนไทยอื่น ๆ ก็ตาม ก็ยังทรงมีพระราชประสงค์ที่จะหลีกเลี่ยงวิธีการรุนแรงด้วยทรงมีพระราชหวัหวัที่ว่าจะเจรจาด้วยทางพระราชไมตรีได้ ซึ่งพระองค์ทรงคาดการณความคิดของฝรั่งเศสในแง่ดีเกินไป แม้ในที่สุดฝรั่งเศสบุกเขตแดนเมืองหน้าด่านของไทย ก็ยังทรงมีนโยบายหลีกเลี่ยงความรุนแรงต่อไปอีก จนทำให้ฝรั่งเศสได้ใจยิ่งขึ้น

^๑ รัช นุกษานนท์ เรื่องเดียวกัน .

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๔ ม.๖๒.๑/๓๒ กรมหลวงพิชิตปรีชากร-รัชกาลที่ ๔ ๒๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๐

และทำการหักหาญรุนแรงตามอำเภอใจ ในที่สุดเกิดการปะทะที่ชายแดนไทย-ญวน บริเวณเขตลาวทาวซัน กล่าวคือ ขณะที่ ม.ปารี เป็นคำเตือนแก่รัฐบาลไทยว่า ฝรั่งเศสถือเป็นหน้าที่ในการจะคุ้มครองสิทธิของญวนและเขมร เมื่อ ๒๑ มีนาคม ๒๔๓๖^๑ นั้น ทางด้านโคชินไชนา โดย ม.เลเนสซัง เป็นผู้บัญชาการก็ได้ส่ง กองทัพเข้าโจมตีค่ายมองไทยทางบกใน เขตมณฑลลาวทาวทางด้าน เสียมโบก บุ่งขลา ประมาณ ๔๐๐-๕๐๐ คน และสามารถยึดได้ในวันที่ ๓๑ มีนาคม ๒๔๓๖ พร้อมทั้งก็ส่งกำลังทัพประมาณ ๓๐๐ คน^๒ โดยมียาญบัตราค เป็นผู้บัญชาการ นายเตนโทเรอร์เป็นผู้ช่วย^๓ โจมตีเมืองเชียงแตงทางเรือ สามารถยึดได้ใน วันที่ ๑ เมษายน ๒๔๓๖ แล้วกองทัพเรือได้รุกคืบหน้าต่อไปยังศรีพันตร และ เกาะแก่งลำน้ำโขง ในวันที่ ๔ เมษายน ๒๔๓๖ จากนั้นก็รุกต่อไปยังอัตปือ แสนปาง และยึดได้ในวันที่ ๒๕ เมษายน ๒๔๓๖ แล้วยกทัพกลับมารวมกำลังที่ เมืองเชียงแตง^๔

^๑ แชน ปัจจุสานนท์ และ สวัสดิ์ จันทน์ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๒

^๒ กองจดหมาย เหตุแห่งชชาติ รัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๔.๑/๑ กรมหลวงพิชิต-
ปรีชากร - ดำรงราชานุภาพ ๔ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒

^๓ อิช ภูมยานนท์ "ฝรั่งเศส - สยาม ร.ศ. ๑๑๒" ไทยเชชมรวิวิ
มิถุนายน ๒๔๓๖ หน้า ๒๕๒

^๔ กองจดหมาย เหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๔.๑/๒ ขุนวิจิตรชลหาญ -
พระยาราชารานุบูล โทรเลข ๓๐ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒

ขณะที่ฝรั่งเศสส่งกองทัพบุกค่านไทยทั้งทางบกทางน้ำใน เขตมณฑลลาวกาว ตอนใต้ นั้น ในวันที่ ๒๘ เมษายน ๒๔๓๖ กองทัพบกของฝรั่งเศสก็สามารถยึดเมืองพิน เมืองคง เมืองสองคอนตรงในคำบลนาพรสมได้^๑ และในเดือนพฤษภาคม ฝรั่งเศส ก็ส่งกองกำลังเข้ายึดหัวเมืองทางเหนือในเขตเมืองคำเกิด คำม่วน อันเป็นเขตรับผิดชอบของมณฑลลาวหวาน ซึ่งพระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม รัชการราชการอยู่ กล่าวคือ ฝรั่งเศสส่ง ม.ลูซ (Luce) ม. กรอสกูแรง (Grosjean) ยกกำลัง จากเมืองวิญในเขตญวนเข้าโจมตีเชียงร่ม เมื่อ ๕ พฤษภาคม ๒๔๓๖ ตีนาเปเมื่อ ๑๘ พฤษภาคม ๒๔๓๖ และสามารถยึดเมืองคำเกิด คำม่วนได้ ในขณะที่เดียวกันกองกำลังของไทยที่ยกมาจากท่าอุเทน เพื่อไปช่วยพระยอดเมืองขวาง เมืองคำเกิด คำม่วน เกิดการปะทะกันกับกองกำลังของ ม.ลูซ และม.กรอสกูแรง ที่แก่งเจ๊ก ทำให้ ม. กรอสกูแรง และทหารญวนตายหลายคน ซึ่งการปะทะกันจุดนี้ทำให้เกิดคดีทางการเมืองที่สำคัญคือคดีพระยอดเมืองขวาง^๒ ขึ้น

ฝ่ายไทยยินยอมภายใต้เงื่อนไขผ่อนผันตามความต้องการของฝรั่งเศสตลอดมา และมุ่งที่จะเจรจากับพระราชไมตรีมากกว่าการใช้กำลัง แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อฝรั่งเศส

^๑ คำบลนาพรสม อยู่ตรงข้ามกับเขตเขมรราชของไทย

^๒ คดีพระยอดเมืองขวางนี้ นับ เป็นคดีพิเศษที่ฝรั่งเศสฟ้องร้องขึ้นมาเพื่อเรียก ร้องผลประโยชน์โดยแท้ เพราะที่จริงแล้ว การปะทะกันเพื่อทำตามหน้าที่ของทุกฝ่าย ใน สงครามนั้นย่อมไม่มีใครผิด เพราะหากพระยอดเมืองขวางผิด พระเจ้าน้องยาเธอฯ กรมหมื่นพิชิต และ กรมหลวงประจักษ์ ก็น่าจะมีความผิดด้วย

บุกยึดดินแดนในมณฑลลาวกาวนั้น กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ตอบโต้โดยส่งกองกำลังจาก
 อุดรราชธานี ๕๐๐ คน จาก ขุขันธ์ ๕๐๐ คน จำปาศักดิ์ ๕๐๐ คน รวมเป็น ๑,๕๐๐ คน
 ไปรักษาราชการที่เมืองโขงเมื่อ ๑๑ เมษายน ๒๔๓๖ (๑๑๒) แต่กองกำลังของไทยก็ไม่สามารถจะทำการโจมตีฝรั่งเศสได้ เป็นเพียงตั้งรับและล้อมทหารฝรั่งเศสไว้เพื่อรักษาสันติ^๑
 แม้ว่าที่เมืองโขงจะมีการปะทะกันบ้างก็เพียงเล็กน้อย โดยเฉพาะเมื่อฝรั่งเศสยกกำลัง
 ไปตั้งมั่นที่เชียงแตง หัวใจของไทยจากมณฑลลาวกาวจำนวน ๓,๐๐๐ คน ได้ยกจากอุดร
 มายังจำปาศักดิ์และขออนุญาต รัชกาลที่ ๕ เพื่อเข้าโจมตีด่านญวนและเขมรเป็นการตอบแทน^๒
 แต่รัชกาลที่ ๕ ไม่ทรงอนุญาตด้วยกลัวว่าหากพลาดหลังไปรัฐบาลฝรั่งเศสจะขออนุมัติรัฐสภา
 ให้ทำสงครามใหญ่กับไทยได้โดยที่ไทยเองยังไม่มีความพร้อม ดังปรากฏในหลักฐานว่า

...กำลังของฝ่ายเธอก็ยังไม่สู้มั่นคง ถ้าพลาดหลังคงอาจทำให้ลาวกำเริบ ฤา
 หักถอย หรือมิฉะนั้นพวกคนสองสามคนซึ่งมีความปรารถนาในเมืองไทยอยู่จะตะโกน
 ให้พลเมืองฝรั่งเศสเดือดร้อนว่า เสียเกียรติยศ จนยอมออกเงินให้ก็ได้ ก็เป็นการ
 ใหญ่โตมากไป ถ้าจะเป็นการใหญ่เช่นนั้น คงจะหันมาเล่นข้างกรุงเทพ กำลังป้องกัน
 กรุงเทพก็ยังไม่วุ่นคง...^๓

แต่อย่างไรก็ตามแม้รัชกาลที่ ๕ จะทรงห้ามปรามหักห้ามไม่ให้โจมตีด่านเขมร
 และญวนตอบแทนฝรั่งเศสก็ตามแต่เมื่อเดือน พฤษภาคม ๒๔๓๖ กองทหารไทยก็ปะทะกับกอง

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม๕๗/๑๐ โทรเลข กรมหลวงพิชิต-
 ปรีชากร - รัชกาลที่ ๕ ๒๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ฝ๑๔.๑/๒ โทรเลข กรมหลวงพิชิต-
 ปรีชากร - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ร.ศ. ๑๑๒

^๓ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ฝ๑๔.๑/๒ พระราชหัตถเลขา
 รัชกาลที่ ๕ - กรมหลวงพิชิตปรีชากร

กองกำลังของฝรั่งเศสที่เมืองโขง(เชียงแตง)^๑ จนทำให้นายทหารฝรั่งเศส ๓ นาย และทหารญวนตายหลายคน พร้อมกับนั้นทหารไทยก็สามารถจับกับพันโทเรอร์ ทหารญวน ๓ คน ลาว ๑๓ คน ล้าม ๑ คน พร้อมกับเสบียงอาหารได้อีกด้วย^๒ ในขณะที่เดียวกันฝ่ายทหารของกรมหมื่นพิชิตก็ได้ล้อมทหารฝรั่งเศสไว้พร้อมซู่ให้วางอาวุธ แต่ฝรั่งเศสไม่ยอม และไทยเองก็ไม่กล้าโจมตีตามคำขู่ จนกระทั่งวันที่ ๒๔ พฤษภาคม ๒๔๓๖ ทหารฝรั่งเศสที่ถูกล้อมไว้ก็สามารถตีฝ่าวงล้อมกองทัพไทยออกมาได้^๓

นอกจากการเผชิญหน้าในเขตเมืองเชียงแตงแล้ว กรมหมื่นพิชิตยังได้ส่งกองทหาร ๑,๐๐๐ คน^๔ จากอุบลไปตั้งรับกองทัพฝรั่งเศสที่เมืองเขมราฐและบริเวณตอนใต้ของแม่น้ำเซบั้งเหียน ภายหลังที่ฝรั่งเศสได้ยกกำลังเข้าโจมตีเมืองตะโปน พิน, ตงสองครตอนตง และตำบลนาพรสมในวันที่ ๒๔ เมษายน ๒๔๓๖ แต่ไม่มีหลักฐานปรากฏว่าเกิดการปะทะกันในบริเวณนี้เพราะนโยบายของรัฐบาลไทยปรารถนาที่จะเจรจากันด้วยทางไมตรีมากกว่าการใช้กำลัง ทั้งนี้คงเป็นเพราะว่า กำลังไทยมีไม่เพียงพอ โดยเฉพาะหากฝรั่งเศสใช้กำลังกับไทยในด้านกรุงเทพแล้ว กำลังทางเรือของไทยยังไม่มั่นคงพอที่จะป้องกันกรุงเทพไว้ได้

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ๑๘.๑/๒ โทรเลข กรมหลวงพิชิตปรีชากร - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

^๒ Manich Jumsai History of Laos (Chalermnit, Bangkok; 1971), PP. 189-190.

^๓ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๘.๑/๑ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ - กรมหลวงพิชิตปรีชากร พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒

^๔ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๘.๑/๑ โทรเลขลับ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ - กรมหลวงพิชิตปรีชากร ๒๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒

จากการที่ฝรั่งเศสส่งกำลังทหารเข้ายึดด่านต่าง ๆ ในฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงโดยที่ส่วนใหญ่ไม่ได้ต่อต้านการกระทำของฝรั่งเศสเลยนั้น เมื่อประเมินดูแล้วจะเห็นได้ว่าฝรั่งเศสไม่ประสบผลสำเร็จในการรบเท่าที่ควร เพราะฝั่งซ้ายมีอาณาเขตกว้างขวางทหารฝรั่งเศสไม่สามารถโจมตีและยึดด่านของฝ่ายไทยได้ทั้งหมด ดังจะเห็นได้จากช่วงเดือนเมษายน-สิงหาคม ๒๔๓๖ ซึ่งยังมีด่านไทยในฝั่งซ้ายถึง ๔๔ แห่ง^๑ ที่ฝรั่งเศสยังไม่สามารถยึดได้ และการที่ฝรั่งเศสจะยึดด่านของไทยในฝั่งซ้ายให้ได้ทั้งหมดนั้นจะต้องใช้กำลังทหารจำนวนมาก และฝรั่งเศสเองก็คงตระหนักว่า การที่จะใช้กำลังทางบกยึดดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงคงไม่ประสบผลสำเร็จจึงหันมาใช้นโยบายเรือรบกับไทย ทั้ง ๆ ที่รัฐบาลฝรั่งเศสไม่มีนโยบายใช้เรือรบมาบีบบังคับหรือโจมตีไทยแต่ประการใด ดังจะเห็นได้จากรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสได้มีโทรเลขสั่งยกเลิกแบบคำสั่งเดิมเกี่ยวกับเรือรบทั้งหลาย โดยกล่าวว่า ฝรั่งเศสไม่มีความประสงค์จะส่งทหารมาตีหรือรบพุ่งกับไทย^๒ พร้อมทั้งก็ได้ส่งโทรเลขถึง ม.ปารีส ให้สั่งเรือรบของฝรั่งเศสไม่ให้ข้ามสันดอนเข้าไปในกรุงเทพฯ ก่อนที่จะรับคำสั่งจากรัฐบาลของฝรั่งเศส^๓ แต่ ม.ปารีสไม่ได้ตั้งใจปฏิบัติตามคำสั่งของรัฐมนตรีต่างประเทศเดอเวลล์ จึงทำให้ผู้บัญชาการเรือรบฝรั่งเศสไม่ได้รับคำสั่งดังกล่าวก่อนที่จจะแล่นเรือข้ามสันดอน จนทำให้เกิดการปะทะกันขึ้นที่ปากน้ำเจ้าพระยาในวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ๒๔๓๖ และได้ยื่นคำขาดต่อไทย ๖ ข้อ ในวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ๒๔๓๖ ความว่า^๔

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๔.๑/๑ กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ - ม.ปารีส ๒๔ ต.ค. ร.ศ.๑๑๒

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๗/๖ โทรเลขราชทูตไทยที่ปารีส - กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ ๑๒ กรกฎาคม ร.ศ.๑๑๒ ๑๗.๐๔ - ๑๐.๕๐ น. ปารีส-กรุงเทพฯ.

^๓ แชน บัจจุสานนท์ และ สวัสดิ์ จันทน์ เรื่องเดียวกันหน้า ๖๒ อ้างจาก โทรเลข เดอเวลล์ - ม.ปารีส ๑๓ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๘๓

^๔ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๔/๗ Prince Devawong - Pavie July 22nd 1893.

๑. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวต้องยอมรับสิทธิของญวนและ เขมรบนฝั่ง
ซ้ายแม่น้ำโขงและ เกาะที่อยู่ในลำน้ำนั้น

๒. รัฐบาลต้องถอนทหารออกจากฝั่งซ้ายในเวลาที่กำหนดซึ่งไม่เกิน ๑ เดือน

๓. จะต้องทำความพอใจให้กับฝรั่งเศสใน เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นที่ทุ่งเชียงคำ
และ คำมวน และกรณีไทยโจมตีเรือรบฝรั่งเศส

๔. ต้องทำโทษผู้กระทำความผิด (ตามข้อที่ ๓) และจ่ายเงินให้กับผู้เคราะห์ร้าย
(ตามข้อ ๓)

๕. ค่าเสียหาย ๒ ล้านฟรังซ์ สำหรับชดใช้กับคนฝรั่งเศสที่เสียหาย
ดังกล่าว

๖. เงินมัดจำ ๖ ล้านฟรังซ์ สำหรับมัดจำว่าจะจ่ายค่าเสียหายถ้าไม่ให้
ฝรั่งเศสจะเก็บภาษีเมืองพระตะบอง เสียมราฐ คำซาคมีจะต้องตอบภายใน ๔๕ ชั่วโมง
ถ้าไม่ตอบหรือปฏิเสธ ราชทูตฝรั่งเศสจะออกจากกรุงเทพและจำทำการปิดอ่าวไทย ถ้า
ระหว่างราชทูตกำลังออกไปจากกรุงเทพมีการโจมตีเรือรบฝรั่งเศส ฝรั่งเศสจะทำการ
ตอบโต้ทันทีเช่นกัน

รัฐบาลไทยนำข้อเสนอดำชาติของฝรั่งเศสไปปรึกษาอังกฤษ แต่อังกฤษไม่ได้
ออกความเห็นและช่วยเหลือแต่ประการใด ในวันที่ ๒๒ กรกฎาคม รัฐบาลไทยจึงตอบ
คำชาติของฝรั่งเศสไปแบบแบ่งรับแบ่งสู้คือ ไทยจะยอมยกให้เฉพาะดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำ
โขงได้เส้นละติจูด ๑๔°N เท่านั้น ส่วนข้อ ๒, ๓, ๕ ๖ ยอมตามคำชาติ ข้อ ๔
วรรคแรกปฏิเสธ เพราะข้าราชการไทยทำตามหน้าที่ วรรคหลังยอมตามคำชาติ

ฝรั่งเศสถือว่าคำตอบจากไทยเป็นคำปฏิเสธ ดังนั้น ๒๕ กรกฎาคม เวลา ๑๔.๐๐ น. เรือรบฝรั่งเศสทั้ง ๓ ลำ^๑ เดินทางออกจากกรุงเทพฯพร้อม ม.ปารี และประกาศยึดปากอ่าวไทย จากแหลมเจ้าลายถึงแหลมฉะบองตั้งแต่ ๑๗.๐๐ น. ของวันที่ ๒๖ กรกฎาคมเป็นต้นไป^๒ ต่อมาอีก ๔ วัน ฝรั่งเศสก็ยื่นข้อเสนอเพิ่มเติมให้ฝ่ายไทยอีก ที่สุดไทยต้องยอมตามข้อเสนอของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสจึงยอมเลิกประกาศยึดอ่าวในวันที่ ๔ สิงหาคม ๒๔๓๖ การเจรจาครั้งนี้ฝรั่งเศสยื่นข้อเสนอเพิ่มเติมอีกคือ^๓

๑. ไทยยอมรับว่า กูานและเขมรเป็นเจ้าของที่ดินฝั่งซ้ายและเกาะในลำน้ำโขง
๒. ในทะเลสาบและลำน้ำโขงมีได้แต่โปลิศฝรั่งเศส ไทยจะไม่ใช้เรือรบเรือปืนในที่นั้น
๓. ไทยจะไม่สร้างป้อมค่ายขึ้นในพระตะบอง เสียมราฐ และในที่ห้าม ๖๕๐ เส้น ตั้งแต่ฝั่งโขงขึ้นมาตลอด
๔. ในที่ห้ามที่ว่ามานี้ ไทยจะไม่จัดการเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองของเจ้าเมืองกรมการอย่างใด การโปลิศให้อยู่ในกรมการ แลไม่ให้มีทหารในที่นั้นเลย
๕. ในที่ห้ามที่ว่ามานี้ ไทยจะไม่ตั้งด่านเก็บภาษีขาเข้าออก ฝรั่งเศสจะยอมรับเหมือนไทยเช่นเดียวกัน
๖. ฝรั่งเศสมีอำนาจที่จะทำท่าเรือ ท่าโรงสินค้า และขุดคลองได้ในฝั่งขวา

^๑ม.ปารี ลงเรือลำที่ชื่อ ฮังคองสดัง เป็นเรือรบลำหนึ่งในสามลำ คือ ลูแตง โคแมต ส่วนเรือนำร่อง ชื่อ J.B. Say.

^๒สถาบันไทยศึกษา มธ. F.O 69/150 Jones - F.O. the No 54 July 28th 1893. อ้างจาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒-๑๒๖.

^๓กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ๒๑๘.๑/๒ กรมหลวงเทเวศร์-รัชกาลที่ ๕ ๒๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒

๗. คนชาติและในบังคับฝรั่งเศส จะไปมาในที่ห้ามมีแต่หนังสือของฝรั่งเศส
ก็ใช้ได้ ข้างฝรั่งเศสจะยอมแก่ฝ่ายไทยเหมือนกัน

๘. ฝรั่งเศสจะตั้งเอเยนต์ในที่ห้ามตรงไหน ๆ ก็ได้ ไทยต้องให้ที่เปล่า
๙. ฝรั่งเศสมีอำนาจจะตั้งกงสุลที่นั่นแลโคราช
๑๐. คนชาติแลคนในบังคับฝรั่งเศสที่ได้ลงชื่อในสถานกงสุลแล้วอยู่ในบังคับ
ฝรั่งเศส ถ้าเป็นถ้อยความกับไทย จะชำระ ในศาลประสม ซึ่งได้ปรึกษากันตั้งขึ้น
๑๑. ผู้แทนทั้งสองฝ่ายจะช่วยกันจัดการให้สำเร็จตามสัญญา
๑๒. สัญญาที่ทำเป็นภาษาฝรั่งเศสและภาษาไทยใจความตรงกัน
๑๓. สัญญาจะระงับไว้ใน ๔ เดือน

ไทยปฏิเสธข้อเสนอมของฝรั่งเศสทั้งหมดยกเว้น ข้อตกลง ๓๐ กรกฎาคม ๒๔๓๖
คือสิทธิการสร้างท่าเรือสิทธิการตั้งเอเยนต์ เรื่องคนในบังคับ โดยเสนอร่างสัญญา ๘ ข้อ
แทน ในวันที่ ๑๐ กันยายน ว่า

๑. ยอมรับนับถือกรรมสิทธิ์ของกรุงอินชัมและกรุงกัมพูชา บนปากฝั่งซ้ายแม่น้ำ
โขงและการตั้งหลายในลำน้ำโขง
๒. ฝรั่งเศสต้องถอนทหารออกจากจันทบุรีภายหลังที่ไทยถอนทหารออกจาก
ฝั่งซ้ายทั้งหมด
๓. ให้มีเขตปลอดทหารในพระตะบอง เสียมราฐ และบริเวณทางฝั่งขวา
แม่น้ำโขง มีได้แต่โปลิศที่จำเป็น

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๔ ๒๑๘.๒/๓ กรมหลวงเทเวศร์วิโรบลการ -
ม. เลอเมียร์ เดอร์รีเลอร์ ๑๐ กันยายน ร.ศ. ๑๑๒

๔. ไทยยินดีที่จะงดเว้นการมีเรือรบเล็กใหญ่ที่พร้อมด้วยสรรพาวุธในทะเลสาบ
ในลำน่าน้ำโขง

๕. ฝรั่งเศสได้รับสิทธิในการเลือกตั้งกงสุลที่นั่นและโคราช

๖. ไทยยินดีที่จะจัดการกับกรณีทุ่งเชียงคำ คำมวน ปากน้ำ ตามกฎหมาย
ระหว่างประเทศ

๗. เมื่อผู้ใดผิดจะลงโทษตามกฎหมาย

๘. ไทยยินดีที่จะส่งเงินค่าทำขวัญแก่ญาติผู้เสียหาย

ไทยยังไม่มีโอกาสยื่นข้อความแก้ไข นายริเลร์ก็เสนอร่างสนธิสัญญาใหม่อีก
เมื่อ ๒๔ กันยายน เป็นสัญญา ๑๐ ข้อ และอนุสัญญาอีก ๖ ข้อ คือ

๑. คอ เวอน เมนต์ สยาม ยอมสละเสียซึ่งข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์ทั้งสิ้น
ทั่วไปในดินแดน ณ. ผังซ้ายปากตะวันออกแม่น้ำโขง และในบรรดาเกาะทั้งหมดใน
แม่น้ำนั้นด้วย

๒. ห้ามไม่ให้ คอ เวอน เมนต์ สยาม มีเรือรบใหญ่น้อยไปได้
ฤา ใช้เดินในทะเลสาบก็ดี ในแม่น้ำโขงก็ดี แลในลำน่าน้ำแยกจากลำน่าน้ำโขงก็ดี
ซึ่งอยู่ในที่อันได้มีกำหนดไว้ใน ข้อต่อไปนี้

๓. คอ เวอน เมนต์ สยาม จะไม่สร้างค่าน ค่ายคู ฤาที่อยู่ของพลทหาร
ในแขวงเมืองพระตะบอง แลเมืองนครเสียมราฐ แลในจังหวัด ๒๔ กม. บนฝั่งขวาปาก
ตะวันออกแม่น้ำโขง

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รชกาลที่ ๔ ๘๑๘.๒/๔ คำแปลร่างสัญญาครั้งที่ ๓
ริเลร์ - เทววงศ์ ๒๔ กันยายน ร.ศ. ๑๑๒

๔. ในจังหวัดซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ ๓ นั้น บรรดาการตระเวนรักษาจะมีแต่กรมการเจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ กับคนใช้มีกำลังเพียงที่จำเป็นแลทำการตามอย่างเช่นเคยรักษาในธรรมดาเพียงนั้นจะไม่มีผลประจำอาทผลเกณฑ์ด้วยศาสตราวุธอย่างใดอย่างหนึ่งตั้งอยู่ในที่นั้นด้วย

๕. คอ เวอน เมนต์ สยาม จะรับ ปกษา กับ คอ เวอน เมนต์ฝรั่งเศส ภายในกำหนดหกเดือนนับแต่ขึ้นไป ในการที่จะจัดการเป็นวิธี การค้าขาย แลวิธีตั้งโรงตำโรงภาชีในตำบล ซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ ๓ นั้น แลในการที่จะแก้ไขข้อความสัญญา (เช่นะโรง ัษฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘) กฤษศัศักราช ๑๘๔๖ ด้วย

๖. การซึ่งจะอุดหนุนการเดินเรือในแม่น้ำโขงนั้นจะมีการจำเป็นที่จะทำได้ในฝั่งฝากตะวันตกแม่น้ำโขงโดยการก่อสร้างกัศิ หัวท่าเรือจอกกัศิ ทำที่ไว้ดินและถ่านกัศิ คอ เวอน เมนต์ สยามยอมรับว่า เมื่อ คอ เวอน เมนต์ฝรั่งเศสขอแล้ว จะช่วยตามการจำเป็นที่จะทำให้สะดวกทุกอย่างเพื่อประโยชน์นั้น

๗. คนชาวฝรั่งเศสกัศิ คนในบังคับอาคนอยู่ในปกครองฝรั่งเศสกัศิ ใเนาค้าขายได้โดยสะดวก ในตำบลซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ ๓ เมื่อถือหนังสือเดินทางของเจ้าพนักงานฝรั่งเศสในตำบลนั้น ออกให้ฝ่ายราษฎรในจังหวัดอันได้กล่าวไว้นี้ จะได้รับผลเป็นการตอบแทนอย่างเดียวกันด้วยเหมือนกัน

๘. คอ เวอน เมนต์ ฝรั่งเศส จะตั้งกงสุลได้ในที่ใด ๆ ซึ่งเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ประโยชน์ ของคนผู้อยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศส แลเป็นที่เมืองนครราชสีมาและน่าน เป็นต้น

๙. ถ้าความขัดแย้งไม่ต้องกัน ในความหมายของหนังสือสัญญานี้แล้ว ภาษาฝรั่งเศสเท่านั้นจะเป็นหลัก

๑๐. สัญญานี้จะตรวจแก้เป็นใช้ได้ในเวลา ๔ เดือน นับตั้งแต่วันลงชื่อกันนี้

ร่างอนุสัญญา ๖ ข้อ มีใจความดังนี้คือ^๑

๑. ดอนด่านฝั่งซ้ายอย่างช้าเดือนหนึ่ง ตั้งแต่วันที่ ๕ กันยายน ให้เสร็จ
๒. ให้เรือดอน บ้อมค่าย ในจังหวัดที่สงวนไว้ให้ทั้งหมด
๓. ผู้ก่อเหตุที่ทุ่งเชียงคำ กับคำมวนนั้น ชำระพร้อมกัน ณ กงสุล
๔. ให้ปล่อยคนญวน เขมร ลาว ฟากโน้นไปตามใจชอบ
๕. ส่งบางเขียนกับพวกที่กงสุลกรุงเทพฯ และสิ่งของที่ยึดมา
๖. ฝรั่งเศสจะอยู่ที่จันทบุรีจนกว่าจะ เรียบร้อยในฝั่งซ้ายและในจังหวัดที่

สงวนไว้ฝั่งขวา

ค. ผลจากการที่ไทย เผลอหน้ากับฝรั่งเศสใน เขตมณฑลลาวกาว

จากการคุกคามของฝรั่งเศส นับจากปี ๒๔๑๐ เป็นต้นมา นับเป็นแรงกระตุ้นที่สำคัญที่ทำให้รัฐบาลเห็นความจำเป็นในการจะเข้าควบคุมดูแลและจัดการบริเวณ "เขตพื้นที่เมืองฮีสาน" (มณฑลลาวกาว) ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับส่วนกลาง ดังนั้นเพื่อความสะดวกในการจัดการดูแลปกครอง พระองค์ได้มีนโยบายในการพัฒนาการคมนาคม ทั้งทางโทรเลข โทรศัพท์ และทางรถไฟ เข้าไปในบริเวณดังกล่าว พร้อมกับได้จัดตั้งกองกำลังในเขตมณฑลชายแดนขึ้น เพื่อเป็นกำลังป้องกันประเทศ และปราบปรามโจรผู้ร้าย นอกจากนี้ก็เพื่อที่จะรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองภายในเขตพื้นที่เมืองฮีสาน" (มณฑลลาวกาว) จึงอาจกล่าวได้ว่า การเผลอหน้าของไทยและฝรั่งเศสในมณฑลลาวกาวนั้น ก่อให้เกิดผลการเปลี่ยนแปลงหลายด้านดังต่อไปนี้

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ๒๑๘.๒/๕ สำเนาสัญญาณ้อย

๑. ด้านการปกครอง

ดังได้กล่าวแล้วว่าภายหลังที่ฝรั่งเศส เริ่มคุกคามญวนตอนเหนือ นั้น ในปี ๒๔๒๔ ฝรั่งเศสได้ขออนุญาตให้ ทร. เบียง เข้ามาสำรวจบริเวณหลวงพระบางในค้ำัน วิทยาศาสตร์ ขณะเดียวกันรัฐบาลกลางก็ได้ตระหนักถึงภัยคุกคามของฝรั่งเศสต่อหัวเมือง ลาว โดยเฉพาะในปี ๒๔๒๘ หลังจากฝรั่งเศสยึดญวนตอนเหนือได้ทั้งหมดฝรั่งเศสได้ ขอดังสถานกงสุลที่หลวงพระบาง ในปี ๒๔๒๘ ฝรั่งเศสก็ได้ส่ง ม.ปารี มาเป็นไวย์ กงสุลที่หลวงพระบาง ทนทีที่ ม.ปารี มาประจำอยู่ที่หลวงพระบางก็ได้พยายามดำเนินการ เพื่อประโยชน์ในการขยายอิทธิพลในหัวเมืองลาว โดยได้ส่งคณะสำรวจเข้ามาสำรวจ ชายแดนไทย-ญวน และบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ซึ่งมาในรูปของพ่อค้าและนักล่าอาณานิคม พร้อมกันนั้นก็ได้ส่งคณะบาทหลวงออกไปเผยแพร่คริสต์ศาสนาและ เก็บยักล่อมราษฎรตาม หัวเมืองลาวต่าง ๆ จากการดำเนินการดังกล่าวของฝรั่งเศส ไทยก็ได้พยายามตอบโต้ โดยการส่งข้าหลวงออกไปควบคุมดูแลตอนจนจัดการปกครองในเขตหัวเมืองลาวให้ดีขึ้น โดยได้ตั้งกองบัญชาการใหญ่อยู่ที่ จำปาศักดิ์ อันเป็นเมืองใน "เขตพื้นเมืองอีสาน" (มณฑลลาวกาว) ทั้งนี้ก็เพราะ

- "เขตพื้น เมืองอีสาน" (มณฑลลาวกาว) เป็นดินแดนหน้าด่านแรกที่มีพื้นที่ ควบคุมทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ซึ่งฝรั่งเศสจะต้องผ่านไปมา แม้ว่าฝรั่งเศส สามารถยึดดินแดนของลาวตอนเหนือคือ เขตหลวงพระบางได้ แต่ถ้าดินแดน "เขตพื้นเมือง อีสาน" (มณฑลลาวกาว) เป็นของไทย ฝรั่งเศสก็ไม่สามารถเดินทางในลำนน้ำโขงได้โดย สะดวก

- การที่ รัฐบาลไทยตั้งกองบัญชาการปกครองที่ "เขตพื้น เมืองอีสาน" (มณฑลลาวกาว) นั้น คงเนื่องมาจาก "เขตพื้นเมืองอีสาน" (มณฑลลาวกาว) เป็นบริเวณ ที่สามารถติดต่อกับกรุงเทพฯได้รวดเร็วกว่าบริเวณหัวเมืองลาวอื่น ๆ นอกจากนั้นก็เป็น ดินแดนที่ตั้งอยู่ท่ามกลางเขตการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส กล่าวคือ อยู่ระหว่างลาว ตอนเหนือ เขมร และญวนตอนใต้

ภายหลังที่ไทยตั้งศูนย์บัญชาการควบคุมดูแลความสงบเรียบร้อยใน "เขตพื้นเมืองอีสาน" (มณฑลลาวท้าว) รวมเวลาถึง ๘ ปี นับตั้งแต่ปี ๒๔๒๕^๑ เป็นต้นมาแล้วนั้น ไทยก็ไม่สามารถทำการตกลงอะไรเกี่ยวกับไทย-ญวนได้เลย นอกจากสูญเสียดินแดนในเขตลาวตอนเหนือบางส่วนรวมทั้งบริเวณสิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหกแก่ฝรั่งเศส ในปี ๒๔๓๑ และในปี ๒๔๓๓ คณะสำรวจเขตแดนไทย-ญวน ซึ่งนำโดย ม.ปารี ก็ทำงานเสร็จสิ้นลง หลังจากนั้น นาย ม.ปารี ก็เดินทางกลับกรุงปารีส โดยไม่สนใจกับข้อเสนอของไทยที่จะให้มีการปักปันเขตแดนไทย-ญวน ดังได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้นเพื่อเป็นการป้องกันและรักษาเขตแดนของไทยเอาไว้ รัฐบาลจึงได้ดำเนินการจัดแบ่งหัวเมืองลาวออกเป็น ๔ กอง ในปี ๒๔๓๓ คือ^๒

๑. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมีเมืองเอก ๑๑ เมือง ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ เมือง โท ศรี จัตวา ๒๖ เมือง ขึ้นตรงต่อเมืองเอก พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็นผู้รั้งตำแหน่งที่จำปาสังกัด ขึ้นกับกรุงเทพฯ

๒. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วยหัวเมืองเอก ๑๒ เมือง ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ เมือง โท ศรี จัตวา ๒๕ เมือง ขึ้นตรงต่อเมืองเอก มีพระยาราชเสนา (พระยาศรีสิงหเทพ หัด ไกรฤกษ์) พระภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) เป็นข้าหลวงผู้รั้งตำแหน่ง ขึ้นกับพระยามหาอำมาตยาธิบดีที่จำปาสังกัด

^๑ปี ๒๔๒๕ ได้ส่งพระยามหาอำมาตยาธิบดี เมื่อครั้งยังเป็นพระยาศรีสิงหเทพ ไปเป็นข้าหลวงเพื่อตรวจตราดูแลหัวเมืองลาว

"ตำแหน่งข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย" ราชกิจจานุเบกษา ๕: ๑๓๗-๑๔๐

๗ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๑

^๒โปรดดูรายละเอียดในบทที่ ๓

๓. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ประกอบด้วยหัวเมืองเอก ๑๖ เมือง ขึ้นตรงต่อ
กรุงเทพฯ หัวเมืองโท ตรี จัตวา ๓๖ เมือง ขึ้นตรงต่อเมืองเอก พระยาสุริยเดโชพิเศษฤทธิ
(พระยากำแหงสงคราม จัน อินทกำแหง) ปลัดข้าหลวงเมืองหนองคาย เป็นผู้รักษา
ตำแหน่ง ขึ้นตรงต่อ พระยามหาอำมาตย์ที่จำปาศักดิ์

๔. หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ประกอบด้วยเมืองเอก ๓ เมือง ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ
หัวเมืองโท ตรี จัตวา ๑๐ เมือง ขึ้นตรงต่อหัวเมืองเอก มีพระพิเรนทรเทพ เป็นผู้รั้ง
ตำแหน่ง ขึ้นตรงต่อพระยามหาอำมาตย์ที่จำปาศักดิ์

เพื่อความสะดวกและควบคุมดูแลหัวเมืองลาวให้ทั่วถึงและใกล้ชิดยิ่งขึ้น ได้มี
การส่งข้าหลวงไปประจำทุกกอง ในแต่ละกองมีข้าหลวงระดับรองลงมาประจำตามเมือง
ชายแดนที่สำคัญเพื่อรับผิดชอบในเขตของตน จะสังเกตได้ว่าในระยะนี้หัวเมืองในเขต
พื้นเมืองอีสานถูกแบ่งออกเป็น ๒ กอง คือ หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและหัวเมืองลาว
ฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้งนี้เป็นเพราะว่า "เขตพื้นเมืองอีสาน" เป็นบริเวณที่มีอาณาเขต
กว้างขวางประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งก็คือ เพื่อความสะดวกในการควบคุม ดังที่ได้กล่าว
มาแล้วว่าบริเวณเขตพื้นเมืองอีสานมีดินแดนรวมทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาแม่น้ำโขง การตั้ง
กองบัญชาการใหญ่ก็ยังคงตั้งอยู่ในเขตพื้นเมืองอีสานที่เป็นหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก
เพราะดินแดนดังกล่าว เป็นเขตที่สำคัญทั้งนี้เนื่องจากมีดินแดนครอบคลุมทั้งฝั่งซ้ายฝั่งขวา
และอยู่ติดกับเขตแดนญวน เขมร ของฝรั่งเศส ถือได้ว่า บริเวณดังกล่าวเป็นปากประตู
ที่จะเปิดสู่ลำนํ้าโขง โดยมีเมืองเชียงแตง เป็นกุญแจที่สำคัญดัง ได้กล่าวมาแล้ว

หลังจากที่การสำรวจเขตแดนไทย-ญวน โดยคณะของฝรั่งเศสและไทยสำเร็จ
เสร็จสิ้นลงในปี ๒๔๓๓ การปักปันเขตแดนระหว่างไทย-ญวนก็ยังไม่เริ่มขึ้น นาย ม.ปารีส
ก็เดินทางกลับกรุงปารีส พร้อมกันนั้นฝรั่งเศสก็ได้ส่งนาย ม. เลเนสซัง เข้ามาเป็นผู้ว่า-
ราชการในโคชินไชนา ในปี ๒๔๓๔ การที่นาย ม. เลเนสซัง เดินทางมาโคชินไชนานี้
เป็นที่หวั่นวิตกของไทยมาก เนื่องจาก นาย ม. เลเนสซัง เป็นผู้สนับสนุนการขยายอิทธิพล
และอ้างสิทธิเหนือลาว โดยอ้างว่าลาวเคยเป็นของญวนมาก่อนจึงทำให้รัฐบาลไทยคิดจัดการปกครอง

ให้รัดกุมยิ่งขึ้น โดยขยายเขตการควบคุมไปถึงหัวเมืองลาวเฉียง (ลาวพุงดำ) ลาวหลวงพระบาง (ลาวพุงขาว) และจัดการเปลี่ยนชื่อกอง เขตแดนหัวเมืองลาวใหม่ ออกเป็น ๔ แขวง คือ^๑

๑. หัวเมืองลาวพุงขาว ได้แก่ หัวเมืองหลวงพระบางและเมืองขึ้น โปรตเกล้าให้กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เสด็จขึ้นไปว่าราชการประทับที่หลวงพระบาง
๒. หัวเมืองลาวพุงดำ ได้แก่ เมืองเชียงใหม่ และเมืองขึ้น โปรตเกล้าให้พระยาไกรโกษา ข้าหลวงใหญ่ ไปรับราชการที่เมืองเชียงใหม่
๓. หัวเมืองลาวพวน ได้แก่ หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือเดิม โปรตเกล้าให้กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเสด็จไปรับราชการที่หนองคาย
๔. หัวเมืองลาวกาว ได้แก่ หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก และตะวันออกเฉียงเหนือเดิม โปรตเกล้าให้กรมหลวงพิชิตปรีชากร ประทับราชการที่เมืองจำปาศักดิ์ การส่งข้าหลวงต่างพระองค์ซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ออกไปประทับว่าราชการในหัวเมืองลาวกาวนั้นแสดงให้เห็นว่ารัฐบาลกลางได้เริ่มที่จะแก้ไขและจัดการการปกครองในเขตหัวเมืองลาวอย่างจริงจังขึ้น โดยเฉพาะภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ รัฐบาลก็ได้เริ่มนโยบายที่จะรวบรวมหัวเมืองลาวมาเป็นส่วนหนึ่งของกรุงเทพฯ จนกระทั่งทำสำเร็จในปี ๒๔๔๒ กล่าวคือ ในปี ๒๔๔๒ รัฐบาลได้ประกาศยกเลิกตำแหน่งการกินเมืองในเขตมณฑลลาวกาว และเปลี่ยนชื่อใหม่เป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ และอีก ๑ ปีต่อมา ก็ประกาศจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลมณฑลอิสาน นับจากปีนี้เป็นต้นไป มณฑลอิสาน (เขตพื้นเมืองอิสาน) ได้กลายเป็นมณฑลหนึ่งของกรุงเทพฯ อย่างแท้จริง อาจกล่าวได้ว่าการเผชิญหน้ากับฝรั่งเศส เป็นผลโดยตรงต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองในเขตพื้นเมืองอิสาน (มณฑลอิสาน) ทั้งนี้เพราะ ยิ่งฝรั่งเศสสนใจเอาใจใส่และปรารถนาที่จะได้มาซึ่ง

^๑ดูรายละเอียดในบทที่ ๓

การครอบครองดินแดนมากเท่าใด รัฐบาลกลางก็ยิ่งเพิ่มมาตรการที่จะหาวิธีการที่จะ
ดึงเอาดินแดนดังกล่าวให้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของรัฐบาลมากยิ่งขึ้นเท่านั้น โดยการ
ดำเนินการเร่งรัดการปกครองอย่างระมัดระวังเป็นพิเศษ ควบคู่ไปกับการใช้นโยบาย
โอนอ่อนผ่อนตามนโยบายของฝรั่งเศส ทั้งนี้เพื่อไม่ให้เป็นที่สะดุ้งสะเทือนใจแก่ฝรั่งเศส
ซึ่งนโยบายดังกล่าว พร้อมทั้งขั้นตอนการเข้าควบคุมหัวเมืองอีสาน และการจัดการทั้ง
หัวเมืองอีสานเข้าสู่อำนาจของส่วนกลาง จะได้กล่าวโดยละเอียดในบทต่อไป

๒. ด้านการคมนาคม

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ผลจากการเผชิญหน้ากับฝรั่งเศสในเขตพื้นเมือง
อีสาน ทำให้รัฐบาลไทยได้ตื่นตัวในการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองในเขตพื้นเมือง
อีสาน^{๑)} (มณฑลอีสาน) ให้เป็นระเบียบและรัดกุมยิ่งขึ้น ภายหลังจากที่ปล่อยปลະละเลยให้
บริเวณดังกล่าวจัดการปกครองตัวเองมาตลอด ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

" . . . หัวเมืองลาวแต่ก่อนยังไม่มีใครมาแย่งชิงก็ทอทิ้งไว้ให้ลาวรักษาตนเอง
ครั้นมาฝรั่งเศสตั้งท่าจะครอบครองเอา เห็นแน่ว่าปล่อยทิ้งไว้ไม่จัดการก็คงจะหลุดไป . . ."^{๑)}

ด้วยเหตุผลดังกล่าวทำให้พระองค์เร่งรัดจัดการปฏิรูปเปลี่ยนแปลงระบบ
ราชการหลายอย่างในหัวเมืองลาว เพื่อให้การปกครองรัดกุมและเป็นอันหนึ่งอันเดียว
กับรัฐบาลมากขึ้น

เพื่อยุติความไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้สัมฤทธิ์ผลยิ่งขึ้น รัฐบาล
ได้ตัดสินใจสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพ-โคราช ขึ้นในปี ๒๔๓๗ เพื่อให้การติดต่อไปมา
ถึงกันได้สะดวกรวดเร็วขึ้น เชื่อมหัวเมืองที่อยู่ไกลให้เป็นใกล้ เสนาบดี ข้าหลวง
ก็จะได้เดินทางตรวจตราราชการได้สะดวกและทั่วถึง เพราะในสมัยก่อนที่การคมนาคม
ไปมาถึงกันลำบาก หนักริษยที่เสนาบดีจะออกตรวจตราข้าราชการ จึงได้แต่ส่งท้องตรา

**

^{๑)} กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๓/๔ เรื่องจัดตั้งส่งเปลี่ยนข้าหลวง
หัวเมืองลาว และแบบจัดตั้งตำแหน่งข้าหลวง

และข้อบังคับแบบแผนออกไปให้เจ้าเมืองจัดการเอง^๑ เจ้าเมืองจะจัดการอย่างไรก็ไม่
สามารถติดตามได้ ฉะนั้นการสร้างทางรถไฟสายดังกล่าว จึงช่วยให้สามารถตรวจตรา
ควบคุมดูแลราชการ เมืองชายพระราชอาณาเขตได้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น ด้วยติดต่อไปมาถึงกัน
สะดวกรวดเร็ว และเป็นการง่ายที่จะบำรุงรักษาให้ราษฎรได้อยู่เย็นเป็นสุข^๒

นอกจากนั้นยังเป็นประโยชน์ต่อการป้องกันชายพระราชอาณาเขตและการ
เคลื่อนย้ายกำลังสนับสนุน ตลอดจนเสบียงอาหารในคราวจำเป็นได้ ทั้งนี้เพราะตาม
สนธิสัญญาปี ๒๔๓๖ ไทยไม่สามารถเพิ่มกำลังในเขตจังหวัดชายแดนได้ แต่เนื่องจาก
เหตุการณ์ในหัวเมืองลาวด้านตะวันออก ไม่เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ในปี ๒๔๓๘ จึง
โปรดเกล้าสร้างกองกำลังที่นครราชสีมา^๓ เพื่อเป็นกำลังสนับสนุนราชการหัวเมือง
ลาวตะวันออก จนกระทั่งภายหลังที่ไทยเสียดินแดนฝั่งขวาบริเวณจำปาศักดิ์ หลวงพระบาง
แก่ฝรั่งเศส ตามสนธิสัญญา ปี ๒๔๔๗ รัฐบาลจึงมีนโยบายที่จะฟื้นฟู และปรับปรุงการทหาร
ในเขตมณฑลอีสานขึ้นใหม่ ซึ่งการปรับปรุงและการจัดการทางทหารในเขตพื้นที่เมืองอีสาน^๔
(มณฑลอีสาน) ดังกล่าว ถือได้ว่าเป็นผลโดยตรงจากการคุกคามของฝรั่งเศส

^๑กระทรวงมหาดไทย พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ ๕ เกี่ยวกับภารกิจกระทรวง
มหาดไทย เล่ม ๑ ภาค ๑ และ ๒ (ร.พ.ส่วนท้องถิ่น ๒๔๒๓) หน้า ๖๑.

^๒ประกาศสร้างทางรถไฟสาย กรุงเทพ-นครราชสีมา" ราชกิจจานุเบกษา.
๗ : ๔๔๖-๔๔๗ .

^๓กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๔๖/๑๐ เรื่องเกี่ยวกับการจัดการ
ต่าง ๆ ทางมณฑลนครราชสีมา ๑๑๘ ๓๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๘.

๓. ด้านกำลังป้องกันประเทศและรักษาความสงบภายใน

ดังได้กล่าวแล้วว่า รัฐบาลได้ส่งข้าหลวงใหญ่มหาดไทย และข้าหลวงไปประจำหัวเมืองลาว โดยให้ข้าหลวงเมืองต่าง ๆ ขึ้นตรงต่อพระยามหาอำมาตยาธิบดี ซึ่งเป็นข้าหลวงใหญ่ตั้งกองรักษาการประจำอยู่ ณ จำปาศักดิ์ ตั้งแต่ปี ๒๔๒๕ เพื่อจัดการการปกครองให้รัดกุมขึ้น และในปี ๒๔๓๑ ไทยได้ทำสัญญา ๔ ข้อ ยกดินแดนสิบสองจุไทยแก่ฝรั่งเศส ทำให้ไทยต้องเผชิญกับการคุกคามจากฝรั่งเศสมากขึ้นทั้งในด้านการสำรวจชายแดนไทย-ญวน และลุ่มน้ำโขง เป็นผลให้เกิดการกระทบกระทั่งและขัดแย้งกันเกี่ยวกับเขตแดนได้ ประกอบกับฝรั่งเศสเป็นชนชาติแข็งข้อจึงจะไปทางไหนก็ไปตามชอบใจ เหลือสถิติกำลังที่ข้าหลวงจะคอยห้ามปราม^๑ จึงเป็นการยากที่จะว่ากล่าวด้วยวาจาได้สำเร็จ ประกอบกับรัชกาลที่ ๕ มีพระราชหัตถ์เลขาไปถึงพระยาอำมาตยาธิบดีให้กวาดชนคนฝรั่งเศสที่เดินทางไปมาตามลุ่มน้ำโขงในเขตหัวเมืองลาวว่าต้องมีหนังสือเดินทางประทับตราเจ้าพนักงานฝ่ายไทย เป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะหากปล่อยให้เดินทางไปมาโดยสะดวกฝรั่งเศสอาจคิดว่าลุ่มน้ำโขงเป็นของกลาง เมื่อเกิดเหตุขัดแย้งกันขึ้นจะแก้ไขลำบาก^๒

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงทำให้ข้าหลวงใหญ่ฝ่ายมหาดไทยตระหนักถึงการที่บริเวณ "เขตพื้นเมืองอีสาน" ควรจะมีกำลังไว้ใช้สำหรับราชการป้องกันพระราชอาณาเขต ทั้งนี้เพราะ "เขตพื้นเมืองอีสาน" เป็นบริเวณหน้าด่านที่สำคัญที่จะต้องเผชิญกับฝรั่งเศสในเขตเมืองเขมรและญวน และเป็นบริเวณแรกในหัวเมืองลาวที่จะต้องเผชิญหน้ากับฝรั่งเศส ดังนั้นในปี ๒๔๓๑ จึงได้ประกาศเกณฑ์คนเข้าเป็นทหารขึ้น โดยเกณฑ์เอาคนจรจัด ไม่มี

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒ ๑๒ ก/๒๕ บอกรจำปาศักดิ์ พระยาอำมาตยาธิบดี-ออกขุน ณ ศาลา วันอังคาร แรม ๔ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีชุน จ.ศ. ๑๒๔๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

ที่อยู่อาศัยเป็นหลักฐาน ข้าทาส หรือไพร่ที่สังคมไม่ยอมรับ หรือเป็นคนที่สังคมดูถูกเหยียด-
 หยาม จำนวน ๖๐๐ คน^๑ มาฝึกเป็นทหารไว้ใช้เป็นการสั่งราชการ แต่การเกณฑ์คนเข้า
 รับราชการทหารดังกล่าวดำเนินมาได้เพียง ๓ ปี ก็หยุดชะงักไปเนื่องจากพระยามหา
 อำมาตยาธิบดีเดินทางกลับกรุงเทพฯ^๒ การทหารจึงถูกละเลยมาจนกระทั่งกรมหลวงพิชิต
 ปรีชากรเสด็จไปเป็นข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวเมื่อเดือน ธันวาคม ๒๔๓๔ ในระยะนี้
 การรุกล้ำเขตแดนของฝรั่งเศสในหัวเมืองลาวกาวได้ขยายตัวมากขึ้น ถึงกับเกณฑ์คนญวน
 เขมร เข้ามาตัดต้นไม้ ทำถนน และระเบิดแก่งหินเพื่อประโยชน์ในการเดินเรือ แม้
 ข้าหลวงจะว่ากล่าวห้ามปรามฝรั่งเศสก็ไม่เชื่อฟัง ดังที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรมีใบบอกรายงาน
 ราชการหัวเมืองลาวกาวถึงการรุกล้ำเขตแดนดังกล่าว ที่สุดรัชกาลที่ ๕ จึงมีพระราชดำริ
 เสนอแก่กรมหมื่นพิชิตว่าควรที่จะจัดคนในประเทศนั้นขึ้น เป็นทหารประจำการขึ้น ดังปรากฏ
 ในพระราชหัตถเลขาว่า

" . . . ซึ่งฝรั่งเศสจะทำการรุกรัน จนถึงต้องเป็นการต่อสู้เรี่ยวแรงไปนั้น
 ไม่คิดเห็นว่าจะ เป็น เพราะทางที่จะพูดโดยวาจาไม่มี ควรจะจัดคนในประเทศนั้น เป็นทหาร
 ประจำการขึ้น . . . " ^๓

แม้จากพระราชหัตถเลขาดังกล่าว รัชกาลที่ ๕ จะทรงสนับสนุนให้มีการจัดการ
 ทหารในหัวเมืองลาวกาว แต่พระองค์ก็ยังคงให้ยึดมั่นในการเจรจาด้วยไมตรีเป็นหลัก
 การจัดการทหารในมณฑลอีสานขอให้ เป็นวิธีการสุดท้ายที่ควรใช้ แต่กระนั้นก็ตามในเดือน
 ต่อมาคือ ๑๑ พฤษภาคม ๑๑๑ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้มีพระดำริจัดการ เกณฑ์ทหารขึ้น^๔

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม๖๒.๑/๓๔ สำเนาเรื่องคัดเลือก
 ขยายจกรรจันในหัวเมืองลาวกาวเมื่อ ๑๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๑.

^๒ พระยามหาอำมาตยาธิบดีเดินทางกลับกรุงเทพฯในเดือน กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๓.

^๓ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม๖๒.๑/๓๒ รัชกาลที่ ๕-กรมหลวงพิชิต
 ปรีชากร ๒๔ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑

^๔ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ก.๑๓.๒/๑๔ เรื่องจัดการทหารในมณฑล
 ต่าง ๆ

โดยปลดระวางทหารที่ป่วยไข้ในสมัยพระยามหาอำมาตย์ไป ๒๗๐ คน แล้วคัดเลือกชาย
ฉกรรจ์เข้ามาเพิ่มจำนวน ๔๓๐ คน รวมเป็น ๔๐๐ คน ทหารจำนวนดังกล่าวจะถูกปลด
ระวางผลัดเปลี่ยนไปจำนวน ๒๗๐ คน ทุก ๆ ๓ ปี รัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าพระราชทาน
ให้มีการเกณฑ์ทหารในมณฑลลาวลาวขึ้นในปี ๒๔๓๔ นับได้ว่า การเกณฑ์ทหารในมณฑล
ลาวลาวได้เริ่มมีก่อนที่จะออกพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารขึ้นทั่วประเทศถึง ๒๐ ปี
สำหรับคุณสมบัติที่จะถูกคัดเลือกเป็นผู้เข้ารับราชการได้มอบให้ คาแสง นายบ้าน กำหนด
อำเภอ ในเขตแขวงต่าง ๆ ตรวจนับจำนวนลูกบ้านของคนที่อยู่ในวัยฉกรรจ์^๑ อายุระหว่าง
๒๓-๓๔ ปี รูปร่างสูงกว่า ๓ สอก ๘ นิ้ว (๑๗๐ ซม.) วัครอบอกไม่น้อยกว่า ๑ สอก
๑ คืบ ๖ นิ้ว (๙๐ ซม.) และต้องเป็นคนมีครอบครัว ชายฉกรรจ์ที่มีคุณสมบัติดังกล่าวที่
ได้รับการคัดเลือกจะมีเงินเดือนเบี้ยเลี้ยง เดือนละ ๔ บาท (วันละ ๔ ัฐรู ปีละ ๔๘ บาท
ต่อคน) และมีเลื่อยตีให้เมื่อรับราชการครบ ๓ ปี จะได้รับหนังสือสำคัญเป็นหลักฐาน และมี
สิทธิพิเศษคือไม่ถูกเกณฑ์ให้รับราชการอีก ได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียส่วย ไม่ต้องมีมูลนาย
ยกเว้นนายทหารและกรมขุนนาธิการ เมื่อต้องมีคดีใด ๆ จะได้รับการช่วยเหลือจากนาย
ทหาร ใครที่รับราชการมีความชอบ ขยันขันแข็งก็จะได้รับเลื่อนยศไปเรื่อย ๆ จนถึงนายทัพ
ท้าวพระยา ตามความสามารถ จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า รัฐบาลได้วางสิ่งล่อใจให้ชาย
ฉกรรจ์เข้ารับราชการเกณฑ์ทหารได้เต็มตามจำนวน

การฝึกทหารในหัวเมืองลาวได้ใช้ปืนสั้นยี่เคือที่มีอยู่จำนวน ๑๐๐ กระบอก ส่วน
จำนวนที่เหลือให้ใช้ปืนคาบศิลาไปก่อน จนกระทั่งปี ๒๔๓๖ โปรดเกล้าฯ ส่งปืนประจุกท้าย

^๑ประกาศพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารทั่วประเทศเมื่อ ๑ เมษายน ๒๔๔๑

^๒บุคคลผู้ได้รับข้อยกเว้นในการเกณฑ์เข้ารับราชการทหารคือ ชาวต่างประเทศ
ศิษย์วัด พระภิกษุสงฆ์ สามีเณรอายุไม่เกิน ๒๑ ปี (หากอายุเกิน ๒๑ ปี แล้วไม่บวชเป็น
พระภิกษุต่อไป ต้องถูกเกณฑ์)

๖๐๐ กระบอก จากกรุงเทพฯขึ้นไปพร้อมนายทหาร ๓ นาย นายสิบ ๑๒ นาย คือร้อยเอก ร้อยโท ร้อยตรี อย่างละ ๑ นาย นายสิบตรีที่มีความชำนาญราชการทหารอีก ๑๒ นาย เพื่อไปฝึกทหารใหม่^๑

จึงอาจกล่าวได้ว่ากองกำลังทหารดังกล่าวเกิดขึ้นจากการที่ไทยต้องเผชิญหน้า กับฝรั่งเศสนั่นเอง เพราะในสมัยนี้ รัฐบาลถึงกับยอมสละเงินช่วยเหลือซึ่งเก็บได้ในเขตมณฑล ลาวกาวส่วนหนึ่งเพื่อใช้บำรุงการทหารขึ้น^๒ แต่อย่างไรก็ตาม ภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ตามสัญญาไทย-ฝรั่งเศส ฉบับ ๓ ตุลาคม ๒๔๓๖ ฝรั่งเศสห้ามไทยมีทหารใน เขต ๒๕ กิโลเมตร และไม่ยอมให้ไทยเพิ่มกำลังทหารในมณฑลชายแดน แม้ว่าในสมัยนี้ รัฐบาลตระหนักถึงภัยคุกคามจากฝรั่งเศสต่อเจ้าปาศักก็อย่างมากก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถเพิ่ม กำลังเพื่อรักษาชายแดนได้ เนื่องจากเกรงว่าจะเป็นการทำให้เป็นที่สะดุ้งสะเทือนแก่ ฝรั่งเศสว่าไทยสร้างกำลังเพื่อต่อต้าน ดังมีหลักฐานปรากฏว่า

. . . การที่จะมีการทหารขึ้นนั้น การเสียอยู่ไกล การคืออยู่ไกล . . .

เพราะเหตุสามประการคือ จะทำให้คนตื่นตื่น และศัตรูภายนอกคิดกิดขวางอย่างหนึ่ง ถ้าจะขึ้นก็ใช้การอื่นใดไม่ได้ด้วยไม่พกรพร้อมจะกลายเป็นชะนวนเดือนใจให้ระวังอีก อย่างหนึ่งเงินยังไม่พอที่จะใช้อีกอย่างหนึ่ง . . . แต่ถ้าคิดไว้ให้เห็นทางว่าเมื่อใดมีกำลัง มีฤกษ์มีโอกาสที่จะมีได้ก็จะมีอย่าทอดเสียว่าไม่ต้องการ แล้วเป็นที่พอใจ . . .^๓

^๑กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม๖๒.๑/๓๒ รัชกาลที่ ๕-กรมหลวง พิษิตปรีชากร ๕ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑.

^๒การทหารในสมัยกรมหลวงพิษิตปรีชากร ระยะแรกจัดตั้งขึ้นโดยเก็บส่วยที่ชาด ค้างมาเป็นค่าใช้จ่ายในการทหารต่าง ๆ ส่วนการทหารในสมัยพระยามหาอำมาตยาธิบดี นั้น ไม่ได้ใช้จ่ายเงินราชการเพื่อเลี้ยงดูทหารเพราะใช้การเกณฑ์ชาวจากราษฎร สำหรับ เลี้ยงดูทหารแทน

^๓กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ก.๑๓.๒/๑๔ เรื่องจัดการทหารใน มณฑลต่าง ๆ

กองกำลังในมณฑลอีสานมีกำลังไม่เข้มแข็งเพียงพอเนื่องจากมีข้อจำกัดจากสนธิสัญญาปี ๒๔๓๖ ที่ไทยทำกับฝรั่งเศส ห้ามไทยเพิ่มกำลังในมณฑลชายแดน ฉะนั้นเมื่อเกิดกบฏผีบุญขึ้น ในปี ๒๔๔๕ มณฑลอีสานจึงมีกำลังไม่เพียงพอในการปราบปรามกบฏรัชกาลที่ ๕ จึงโปรดเกล้าให้ตั้งกองตำรวจภูธรขึ้นตามพระดำริของกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ในปี ๒๔๔๖ โดยปราศจากการคัดค้านจากฝรั่งเศส กองตำรวจภูธรที่จัดขึ้นในระยะแรกนี้มีจำนวน ๔๐๐ คน^๑ โปรดเกล้าฯให้พระवासเทพ (ยี่ เขา) ชาวเคนมาร์ค เจ้ากรมตำรวจภูธรรับหน้าที่จัดการตำรวจในมณฑลอีสาน ซึ่งพระवासเทพได้จัดให้นายร้อยเอก ปาทุวัลิน ชาวเคนมาร์ค มาเป็นครูฝึกประจำอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี พร้อมกับรับตำแหน่งผู้ตรวจราชการมณฑลอีสานอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย พร้อมกันนี้เจ้ากรมตำรวจจัดให้นายร้อยเอกหม่อมราชวงศ์ถ้าย ภูษธร เป็นผู้บังคับการตำรวจมณฑลอีสาน ให้นายร้อยตรี หัด เป็นผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณเขื่อน ให้นายร้อยตรีเนตร เป็นผู้บังคับการกองตำรวจภูธรบริเวณสุรินทร์ ให้นายร้อยโทอุ้น เป็นผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณร้อยเอ็ด นอกจากนั้นก็ได้จัดส่งนายสิบไปประจำบริเวณละ ๓ คน^๒ เพื่อคัดเลือกชายฉกรรจ์อายุระหว่าง ๑๘-๒๕ ปี เข้ารับราชการมีกำหนด ๒ ปีเต็ม^๓ โดยจัดแบ่งจำนวนตำรวจประจำบริเวณต่าง ๆ ดังนี้คือ

-บริเวณอุบลราชธานี จัดให้มีตำรวจประจำเมืองอุบล ๔๐ คน เมืองเขมราฐ ๔๐ คน เมืองยโสธร ๒๐ คน เมืองอำนาจเจริญ ๒๐ คน เมืองตระการพิพฒผล ๒๐ คน เมืองมหาชนะไชย ๒๐ คน รวม ๒๐๐ คน

^๑ขณะเกิดกบฏผีบุญนั้น มณฑลอีสาน มีกำลังเพียง ๒๐๐ คน

^๒กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๔/๗ โทรเลขที่ ๗๔ กรมหมื่นสรรพ-

สิทธิประสงค์ - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๑

^๓เดิม วิชาคพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม ๒ หน้า ๔๒๗ - ๔๒๒

-บริเวณร้อยเอ็ดจัดให้มีตำรวจประจำที่เมืองร้อยเอ็ด ๔๐ คน เมืองกาฬสินธุ์ ๔๐ คน เมืองมหาสารคาม ๒๐ คน เมืองสุวรรณภูมิ ๒๐ คน เมืองเสลภูมิ ๒๐ คน เมืองกันทรวิชัย ๒๐ คน เมืองกุฉินารายณ์ ๒๐ คน และวาปีปทุม ๒๐ คน รวม ๒๐๐ คน

-บริเวณขอนแก่น จะจัดให้มีตำรวจประจำที่เมืองขอนแก่น ๔๐ คน เมืองศรีสะเกษ ๔๐ คน เมืองเดชอุดม ๒๐ คน เมืองขำกะสาน ๒๐ คน เมืองวาริแสน ๒๐ คน บ้านดินแดง แขวงเดชอุดม ๒๐ คน บ้านโพธิ์ แขวงเดชอุดม ๒๐ คน และ ด่านลาว แขวงศรีสะเกษ ๒๐ คน รวม ๒๐๐ คน

-บริเวณสุรินทร์ จัดให้มีตำรวจประจำเมืองสุรินทร์ ๔๐ คน เมืองสังขะ ๒๐ คน เมืองชุมพลบุรี ๒๐ คน เมืองพรหมจรรย์ ๒๐ คน เมืองสำโรงทาบ แขวง เมืองศรีณรงค์ ๒๐ คน บ้านยันโด แขวงเมืองสุรินทร์ ๒๐ คน รวม ๑๔๐ คน

บริเวณจำปาศักดิ์ มีตำรวจประจำอยู่ ๖๐ คน

๑ บริเวณจำปาศักดิ์ ภายหลังที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายแก่ฝรั่งเศสแล้วยังคงเหลือดินแดนอันเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสเพียง ๑ ใน ๔ เท่านั้น ฝรั่งเศสจึงเพียรพยายามมาเกลี้ยกล่อมยุยงต่าง ๆ เพื่อให้เจ้าจำปาศักดิ์ไปขึ้นกับฝรั่งเศส โดยนำสิ่งต่าง ๆ มาล่อใจ แต่เจ้าจำปาศักดิ์ก็ไม่สนใจ ยังภักดีต่อไทยตลอดมา ไทยจึงประกาศยกเลิกเมืองประเทศราชจำปาศักดิ์ ให้มีฐานะเป็นเพียงหัวเมืองขึ้น เมืองหนึ่ง ไม่ต้องส่งบรรณาการแก่ไทยอีก ในปี ๒๔๓๔ และเมื่อเจ้าจำปาศักดิ์ (ยุติธรรมธร) สิ้นพระชนม์ในปี ๒๔๔๐ แล้ว ไทย (กรุงเทพ) ก็ไม่ได้แต่งตั้งใครเป็นเจ้าเมืองสืบต่อมา เพียงแต่ส่งหลวงจินตารักษ์ออกไปจัดราชการจำปาศักดิ์เมื่อปี ๒๔๔๓ โดยจัดการปกครองจำปาศักดิ์ให้เป็นจังหวัดหนึ่งในมณฑลอีสาน แบ่งออกเป็น ๑๒ อำเภอ ซึ่งการจัดการดังกล่าวนับได้ว่าเป็นจังหวัดแรกในมณฑลอีสาน

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๕๗/๑๔ หลวงจินตารักษ์-พระยาตำรากรมราชานุภาพ
๑๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๔.

รวมกำลังตำรวจที่จัดตั้งขึ้นใหม่ในมณฑลอีสานจำนวน ๔๐๐ คน การตำรวจธรร
 คำเนินมาเพียง ๑ ปี ไทยก็สูญเสียบริเวตจำปาตักต์แก่ฝรั่งเศสตามสนธิสัญญาปี ๒๔๔๗
 ตามข้อตกลงว่าไทยยกดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงแก่ฝรั่งเศส เพื่อแลกกับออปไตยเมืองจันทร์^๑
 แม้ว่ากองกำลังตำรวจดังกล่าวไม่ได้ใช้ในการเผชิญหน้ากับข้าศึก เนื่องจากไทยนิยมใช้วิธี
 การเรียกร้องทางการทูตแทนก็ตาม แต่รัฐบาลไทยก็ตระหนักว่ากำลังตำรวจธรรดังกล่าว
 คงมีไม่เพียงพอกับความจำเป็นที่จะใช้รักษาดินแดนชายพระราชอาณาเขตได้

ภายหลังการเสียดินแดนฝั่งขวา ปี ๒๔๔๗ รัฐบาลไทยตระหนักถึงความจำเป็น
 อย่างเร่งด่วนที่จะมีกำลังทหารขึ้นในมณฑลชายแดนโดยตรง^๒ กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช
 เมื่อครั้งยังเป็นพระองค์เจ้าจระประะรติวรเดชได้รับใบบอกจากร้อยเอกหลวงสรรพศักดิ์
 ผู้บัญชาการกรมทหารราบที่ ๖ มณฑลอีสาน จึงได้นำความในใบบอก กราบบังคมทูลเสนอ
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เกี่ยวกับความจำเป็นที่ควรจัดการ
 ทหารในมณฑลอีสาน ความว่า . . .

^๑พระราชเสนา (สิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ประมวลหนังสือสัญญาใหม่และอนุ-
สัญญาระหว่างกรุงสยามกับฝรั่งเศส (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพรอง-
อำมาตย์ตรี ผิน เอี่ยมสุทธา) หน้า ๔๖-๔๕.

^๒ในระยะที่ไทยเผชิญหน้ากับการคุกคามจากฝรั่งเศสแต่ปี ๒๔๓๖ เป็นต้นมา ไทย
 ได้จัดกำลังทหารสำรองสำหรับราชการชายแดนหัวเมืองลาวกาว (พื้นเมืองอีสาน) ขึ้น
 ๒ จุด คือ ที่นครราชสีมาและปราจีนบุรี ส่วนการทหารในเขตมณฑลอีสานก็คงมีตลอดมา
 เพียงแต่ไม่ได้รับการส่งเสริมและไม่ให้มีพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารขึ้น เป็นทางการ แต่การ
 ทหารในมณฑลอีสานจะได้จากการเกณฑ์คนที่ค้างเงินค่าส่วยและค่าราชการ

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.๕ ฝ๑๘.๑/๓ พระฤทธิรงค์ศรีธมเจต-กรมพระยาดำรง-
 ราชานุภาพ.

. . . บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับบอกจากนายเรือเอกหลวงสรรพศักดิ์ประสิทธิ์ ผบ. กรมทหารราบที่ ๖ . . . เรื่องการทหารในมณฑลอิสานนี้จะต้องให้เดินเข้าไปไม่ได้ คงจะเป็นที่เสื่อมเสียราชการเป็นแท้ ถ้าจะทิ้งให้เป็น เชน เป็นอยู่คงจะไม่สู้มีประโยชน์อันใด แม้จะเลิกถอนหรือลดจำนวนทหารที่ไปตั้งอยู่นั้น เสียก็ยังคงจะได้ประโยชน์อยู่บ้าง . . . แต่หากคิดด้วยทางการของราชการทั่วไปประการหนึ่งและจะกระทำให้บรม เชนาภาพอันปกครองด้วยกำลังแผ่นดินเสื่อมลงประการหนึ่ง จึงยังเห็นด้วยเกล้าว่าควรจะต้องคิดคำริศการในฝ่ายนี้ให้เป็นระ เียบอันดีได้ คล้ายมณฑลนครราชสีมา การฝ่ายทหารก็จะเจริญให้เป็นการมั่นคงดี . . . ๑

ภายหลังที่กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช ทูลเกล้าถวายความเห็น รัชกาลที่ ๔ ทรงสนับสนุนความคิดนั้น ดังปรากฏในพระ ราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช ว่า

" . . . เรื่องทหารมณฑลอิสานนี้จะไม่เดินไม่ได้เพราะ เหตุว่าล่อแหลมจัดตั้งตั้งนี้ก็ไม่ได้ จะเป็นการสะตั้งสะ เทือนทั้งคนใน เมืองนอกเมือง . . . "๒

การทหารในมณฑลอิสานได้รับการฟื้นฟูอีกครั้งภายหลังจากถูกทอดทิ้งมานานนับตั้งแต่วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ สิ้นสุดลงเรื่อยมาเป็นเวลานานถึง ๑๐ กว่าปี ทั้งนี้เนื่องจากเหตุผลหลายประการ ดังที่กรมพระยาดำรงได้ให้เหตุผลในการฟื้นฟูทหารในมณฑลอิสาน ว่า^๓

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๔ ก.๑๓.๒/๒๔ พระองค์เจ้าจิรประวัติ วรเดช-รัชกาลที่ ๔ ๒๓ เมษายน ร.ศ. ๑๒๒.

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๔ ก. ๑๓.๒/๒๔ เรื่องเดียวกัน, ๒๓ เมษายน ร.ศ. ๑๒๒.

^๓ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๔ ๑๓.๒/๒๔ เรื่องเดียวกัน, กรมพระยาดำรงราชานุภาพ-รัชกาลที่ ๔ ๒๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๒.

ประการแรก มณฑลอีสานเป็นหัวเมืองชายพระราชอาณาเขต อาจจะมีความจำเป็น ต้องป้องกันพระราชอาณาจักรด้วยกำลังทหาร แม้ในที่สุดพอว่างเวลาให้ได้เตรียม การป้องกันข้างภายในให้มั่นคงขึ้น แม้จะไม่กล่าวถึงการป้องกันศัตรูภายนอก ความต้อง การกำลังทหารปราบปรามผู้ประทุษร้ายภายใน เช่น พวกผีบุญ ที่เกิดขึ้นเมื่อเร็ว ๆ นี้ ก็แลเห็นอยู่ว่า ความจำเป็นต้องการทหารยังมีอยู่ในมณฑลนั้นแน่นอน

ประการที่สอง ในเวลานี้ ในมณฑลอีสาน แม้การทหารจะบกพร่องด้วยกระบวน แลวิธีจัดการอยู่ประการใด ก็ปรากฏขึ้นชื่อว่า เป็นมณฑลที่มีกองทหารประจำอยู่แล้ว ถ้าเลิกเสียครั้งหนึ่งแล้ว และจะจัดตั้งขึ้นใหม่อีก คงจะเกิดปากเสียงข้างทางฝรั่งเศษ จะเป็นเหตุให้จัดตั้งกองทหารในมณฑลอีสานขึ้นโดยยาก

ประการที่สาม ความต้องการของกรมยุทธนาธิการที่จะให้มีจำนวน พลทหารประจำ อยู่ในมณฑลอีสานซึ่งก็ไม่มากมายเท่าใด จำนวนคนเพียง ๕๐๐-๖๐๐ คน เงินทองที่จะใช้ จ่ายก็มีในประมาณพอเพียงอยู่แล้ว ไม่มีความขัดข้องด้วยจำนวนคนหรือด้วยจำนวนเงิน ที่จะจัดการให้มีทหารเพียงเท่านั้นไม่ได้ เพราะฉะนั้น เห็นด้วยเกล้าว่าปัญหาเรื่องการ ทหารในมณฑลอีสาน จะต้องวินิจฉัยในเวลานี้มีอยู่ ๒ ข้อ คือ

ข้อ ๑. จะจัดการหาคนในมณฑลอีสาน ด้วยวิธีอย่างไร ให้เป็นประโยชน์ อันสมควรแก่การทหาร กล่าวคือ อย่าให้ได้แต่คนที่ชั้น เลวมาเป็นทหาร อีกอย่างหนึ่ง ให้มีเวลาถ่ายถอนคนออกเป็นกองหนุน สำรองราชการเรียกได้มาก ๆ ในเวลาต้องการ และ

ข้อ ๒. จะจัดการแก้ไขในชั้นนี้ด้วยลักษณะอย่างไร ที่อย่าให้ฝรั่งเศษ เข้าใจผิด ไปว่า เราเตรียมกองทัพ ...

ส่วนวิธีการจัดเกณฑ์นั้น กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนอว่า ให้เกณฑ์ด้วยกำหนด อายุตั้งพระราชบัญญัติ แต่เกณฑ์แต่บาง เมือง บางบ้าน หรือกำหนดเพียงบ้าน หรือตำบล . ที่ส่งคนเข้ามารับราชการแต่พอจำนวนที่ต้องการไม่มากมาย แล้วผ่อนผันปล่อยเปลี่ยนไป เป็นกองหนุนทุก ๆ ปี ก็คงจะได้คนมากขึ้น เพราะผู้ที่ได้รับราชการไปแล้วได้อนุญาต ยกช่วยตามพระราชบัญญัติจะมีความนิยมบ้าง และ เมื่อจะลงมือ เกณฑ์ควร เกณฑ์เท่าจำนวน

ทหารมณฑลนครราชสีมาที่จะส่งกลับ ค่อยไปค่อยเกณฑ์ทีละน้อย ๆ เช่นนี้ ก็เห็นจะไม่เป็น
ทางที่จะ เกิดสงสัย

ภายหลังจากที่กรมพระยาดำรงราชานุภาพถวายความเห็นในการทหารแล้วไป
นาน^๑ กรมทหารราบที่ ๖ มณฑลอีสานก็ได้แจ้งความให้ราษฎรทราบว่า....

" . . . นายทหารขอแจ้งความให้ราษฎรรู้ทั่วกัน เวลานี้ เข้าแพง ฝ่ายทหาร
ก็ต้องถอนคนแก่งออกจากทหารบ้าง กลับกรุงบ้าง ด้วยพันกำหนดหลายสิบคน คนขาดทหาร
เดือนละ ๑๑ บาท และจะรับกำหนดช้าเร็วเท่าใด ถ้าให้ไปพูดสัญญากำหนดกันตามแต่จะ
ตกลง ถ้ารับทำการจ้างไปในกองทหารตลอดที่สัญญาไม่เกียจคร้าน ไม่ผิดหลายครั้ง เมื่อ
พันกำหนดก็จะได้ให้ไปยกส่งสำหรับตัวด้วย และในระหว่างทำการจ้างนั้น ก็จะไม่ต้อง
ส่งด้วย . . . "๒

๑ เกี่ยวกับการจัดการทหารในหัวเมืองลาวนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวเห็นด้วยเนื่องจากหัวเมืองเหล่านี้อยู่นอกภมรดี เป็นที่ล่อแหลมจากฝรั่งเศสและพวก
ลาวหลวงพระบาง แต่เกรงว่าการฝึกทหารไปแล้ว หากไทยต้องสูญเสียหัวเมืองดังกล่าว
จะกลายเป็นการจัดการทหารให้ฝรั่งเศสใช้ และอีกประการหนึ่ง พระองค์มีความรังเกียจ
ที่จะฝึกพวกลาวขึ้นเป็นทหารทั้ง เมืองเหมือนมณฑลขึ้นใน เพราะถ้าการจัดการทหารดังกล่าว
นานไปภายหน้าถ้าซัดได้ดีจะต้องฝึกหัดแบบธรรมเนียม แล ปลูกใจคนให้หัวหายได้ จนเป็น
กองทหารใหญ่โต อาจทำสงครามได้ตามลำพัง โดยเฉพาะพวกลาวนี้ยิ่งถือตัวเองว่าเป็นคน
ต่าง เชื้อชาติกับไทยจึง เกรงว่าพวกลาวจะก่อให้เกิดกบฏทหารขึ้นได้

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๒/๑๔ รัชกาลที่ ๕-เจ้าฟ้ากรมขุน-
นริศรานุวัติวงศ์ ๒๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕.

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๒/๒๕ สำเนาที่ ๗๐๕๔ "แจ้ง
ความกรมทหารราบที่ ๖ มณฑลอีสาน อุบล-ราชบุรี วันที่ ร.ศ. ๑๒๒" ๑๗ มิถุนายน
ร.ศ. ๑๒๒.

จากหลักฐานดังกล่าวจะ เห็นได้ว่าทหารในมณฑลอิสาน เริ่มได้รับการฟื้นฟูอีกครั้ง โดยการรับทหารใหม่เพิ่ม แทนคนเก่าที่หมดกำหนดและแทนทหารเมืองนครราชสีมาที่จะต้องถอนกลับหลังจากมาช่วยปราบกบฏผีบุญ ตั้งแต่ปี ๒๔๔๕ รวมเวลาราชการในมณฑลอิสานถึง ๒ ปี

จะเห็นได้ว่า การขยายตัวของฝรั่งเศสในมณฑลลาวกาวอันนำไปสู่ความขัดแย้ง ทั้งทางด้านการเมือง การชู้ต และการทหาร ในวงกว้างนั้น มีผลโดยตรงต่อ "เขตพื้นเมืองอิสาน" คือทำให้ไทยต้องเสียดินแดนเป็นอาณาเขตที่กว้างขวาง ได้แก่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ผลจากการทำสัญญากับฝรั่งเศสยังทำให้ฝรั่งเศสมีสิทธิตั้งศาลกงสุลที่น่าน โคราช อุบลราชธานี พระตะบอง อุดรธานี อันจะทำให้เกิดปัญหาหลายประการติดตามมาเกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศส กับพลเมืองในบังคับไทย ในที่สุดต้องยอมเสียดินแดนส่วนอื่นเพื่อแลกกับเงินทูลี ทรายาด และสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ผลโดยตรงต่อ "เขตพื้นเมืองอิสาน" อีกประการหนึ่งคือ รัฐบาลไทย เห็นความจำเป็นที่จะต้องจัดการปกครองในอาณานิคมในเขตที่เหลื่อให้รัดกุมยิ่งขึ้นโดยทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป เพื่อไม่ให้กระทบกระเทือนต่อสัมพันธไมตรีกับฝรั่งเศส แต่อย่างไรก็ตามแม้ รัฐบาลเพียรพยายามที่จะจัดการแก้ไข ปรับปรุงการปกครองให้รัดกุมขึ้นเพื่อเตรียมรับภัยคุกคามของฝรั่งเศสเสียใจก็ตาม ก็ไม่สามารถต้านทานการคุกคามของฝรั่งเศสได้ แต่กระนั้นก็ตาม รัฐบาลก็ไม่ย่อปลดละ ความพยายาม จนอาจกล่าวได้ว่ายิ่งฝรั่งเศสสนใจเอาใจใส่หรือปรารถนาที่จะเข้าครอบครองหัวเมืองของไทยมากเท่าใด รัฐบาลยิ่งเพิ่มมาตรการที่จะตั้งเอาดินแดนดังกล่าวให้เข้า เป็นส่วนหนึ่งของรัฐบาลมากยิ่งขึ้นเท่านั้น โดยดำเนินการเร่งรัดจัดการปกครองอย่างระมัดระวัง ค่อยเป็นค่อยไป ควบคู่กับการใช้นโยบายโอนอ่อนผ่อนตามนโยบายของฝรั่งเศส ทั้งนี้เพื่อไม่ให้เป็นที่สะดุ้งสะเทือนแก่ฝรั่งเศส ซึ่งนโยบายดังกล่าวพร้อมขั้นตอนการเข้าควบคุม เขตพื้น เมืองอิสานหรือมณฑลลาวกาวจะได้กล่าวโดยละเอียดในบทต่อไป